

ВІСНИК

Київського національного
торговельно-економічного університету

Науковий журнал

Виходить шість разів на рік
Уперше вийшов друком у лютому 1998 р.

До жовтня 2000 р. виходив під назвою
"Вісник Київського державного торговельно-економічного університету"

№ 2⁽⁸⁸⁾ 2013

Журнал визнано ВАК України як фахове видання з економічних наук

З М І С Т

ПІДПРИЄМНИЦТВО

ЮХИМЕНКО В., МІСЯЦЬ Т.	Інтеграційні пріоритети України в контексті світових трансформаційних процесів	5
ЦПУРИНДА В.	Фактори формування інтелектуального капіталу	18
ЛЕБЕДЕВА Л.	Про методологію дослідження постіндустріальної економіки	28

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

БОДЮК А.	Рентна плата за транспортування водневих товарів	39
ПРИВАЛОВА О.	Страхування життя у системі соціального захисту населення	48
ХУДІК О.	Корпоративне управління як система відносин учасників діяльності	58
ВОЙТОВ С.	Еволюція митно-тарифного регулювання в контексті розвитку світової цивілізації	70
АМБАРЧЯН М.	Регресійна модель рівня прибутковості банківської групи	84

ОБЛІК ТА АУДИТ

ОСМЯТЧЕНКО В., Електронне документування
МАТЮХА М. у бухгалтерському обліку 98

СИСТЕМНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ШКУЛІЦЬКА Ю. Управління трафіком у мережі Ethernet 109

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

КУЗЬМІН О. Є. Актуальне дослідження інноваційного розвитку туризму
(Відгук на монографію Г. І. Михайліченко "Інноваційний розвиток туризму") 124

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ "Вісник КНТЕУ"

МАЗАРАКІ А.А. – головний редактор;
ПРИТУЛЬСЬКА Н.В. – заступник головного редактора;
ГУЛЯЄВА Н.М., ЛАГУТІН В.Д., ЛІГОНЕНКО Л.О., МНИХ Є.В.,
НАПАДОВСЬКА Л.В., РОМАТ Є.В., СУСІДЕНКО В.Т., ТКАЧЕНКО Т.І.,
ЧУГУНОВ І.Я., ПАНКОВ Д.О. (Білорусь), **ФІЛІС К.А.** (Греція), **ДОБІЯ М.** (Польща),
РОЖКОВ І.Я. (Росія), **ЛАЦЕ Н.** (Латвія), **ЯРИГНА ІЗ.** (Росія), **КАЛУСКІ Я.** (Польща) –
члени редакційної колегії з економічних наук; **ІВАНОВА Н.В., КОРОЛЬЧУК М.С.,**
КОРОЛЬЧУК В.М., САМОЙЛОВ О.Є., СТАСЮК В.В., ТИМЧЕНКО О.В.,
МАКСИМЕНКО С.Д. – члени редакційної колегії з психологічних наук; **МЕРЕЖКО Н.В.,**
БЕЛІНСЬКА С.О., МОКРОУСОВА О.Р., СИДОРЕНКО О.В. – члени редакційної колегії
з технічних наук; **ГАЛЯНТИЧ М.К., ГУРЖІЙ Т.О., ІВАННІКОВА І.А.** (Росія),
ЛАДИЧЕНКО В.В., МАРЧУК В.М., МИРОНЕНКО Н.М., ЯРМИШ О.Н. – члени
редакційної колегії з правових наук; **ВАЛУЙСЬКИЙ О.О., КУЛАГІН Ю.І.,**
ОГОРОДНИК І.В., ПАВЛОВСЬКИЙ В.В., ШКЕПУ М.О. – члени редакційної
колегії з філософських наук; **БАДАХ Ю.Г., КАЗЬМИРЧУК Г.Д., КОРОЛЕВ Б.І.,**
ОРЛЕНКО В.І., ПОЛУРЕЗ В.І. – члени редакційної колегії з історичних наук;
МЕЛЬНИЧЕНКО С.В. – відповідальний секретар

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач
Київський національний торговельно-економічний університет.

Завідувач редакції,
С.Л. ОЛЮНІНА

Редактори: Е.Ю. КИРИЧЕНКО, О.М. КОЗОДОЙ
Художньо-технічний редактор І.В. КРИВИЦЬКА

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 13100-1984ПР від 23.08.2007.

Індекс журналу в Каталозі видань України на 2013 рік – 21910.

Підписано до друку 16.04.2013. Ум. друк. арк. 10,5. Тираж 250 пр. Зам. 514.
Адреса редакції, видавця, виготовлювача: вул. Кіото, 19, м. Київ-156, Україна, 02156.
Телефон редакції 518-90-92, факс: 513-85-36, e-mail: visnik@knteu.kiev.ua.

Надруковано на обладнанні КНТЕУ.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 359 від 14.03.2001.

Видається за рекомендацією Вченої ради КНТЕУ (протокол засідання № 6 від 28.03.2013).
Статті проходять рецензування. Передрук і переклади матеріалів, опублікованих у журналі,
дозволяються лише зі згоди автора та редакції

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2013

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО

ЮХИМЕНКО В., МЕСЯЦ Т.	Интеграционные приоритеты Украины в контексте мировых трансформационных процессов	5
ЦИПУРИНДА В.	Факторы формирования интеллектуального капитала	18
ЛЕБЕДЕВА Л.	О методологии исследования постиндустриальной экономики	28

ФИНАНСЫ И БАНКОВСКОЕ ДЕЛО

БОДЮК А.	Фискальная плата за транспортировку водородных товаров	39
ПРИВАЛОВА Е.	Страхование жизни в системе социальной защиты населения	48
ХУДИК Е.	Корпоративное управление как система отношений участников деятельности	58
ВОЙТОВ С.	Эволюция таможенно-тарифного регулирования в контексте развития мировой цивилизации	70
АМБАРЧЯН М.	Регрессионная модель уровня прибыльности банковской группы	84

УЧЁТ И АУДИТ

ОСМЯТЧЕНКО В., МАТЮХА Н.	Электронное документирование в бухгалтерском учете	98
-------------------------------------	---	----

СИСТЕМНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ПИКУЛИЦКАЯ Ю.	Управление траффиком в сети Ethernet	109
----------------------	--------------------------------------	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

КУЗЬМИН О.	Актуальное исследование инновационного развития туризма <i>(Отзыв на монографию А. И. Михайличенко "Инновационное развитие туризма")</i>	124
-------------------	--	-----

C O N T E N T

ENTERPRISE

YUKHIMENKO V., MISYATS T.	Integration priorities of Ukraine in terms of global transformation processes	5
TSYPURYNDA V.	Forming factors of the intellectual capital	18
LEBEDEVA L.	On the methodology of investigation of postindustrial economics	28

FINANCE AND BANKING

BODYUK A.	Fiscal fees for the transportation of hydrogen goods	39
PRYVALOVA O.	Life insurance in the system of social protection of population	48
HUDIK. O.	Corporate governance as a system of relationships of activity participants	58
VOITOV S.	Evolution of customs and tariff regulation in the context of world civilization	70
AMBARCIAN M.	The regression model of the profitability of a banking group	84

ACCOUNTING AND AUDIT

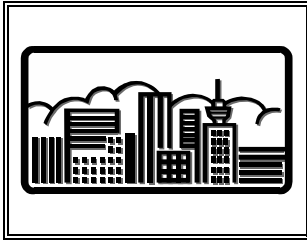
OSMYATCHENKO V., MATIUKHA M.	Electronic documentation in accounting	98
---	---	----

SYSTEM RESEARCHES

PIKULITSKA J.	Traffic management in the Ethernet network	109
----------------------	--	-----

CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY

KUZMIN O.	Modern researches of innovative developments of tourism <i>(Review of monography of A.I. Mykhailychenko "Innovative development of tourism")</i>	124
------------------	--	-----

УДК 339.922

ЮХИМЕНКО Володимир, д. е. н., професор кафедри міжнародної економіки КНТЕУ

МІСЯЦЬ Тетяна, аспірант кафедри міжнародної економіки КНТЕУ

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СВІТОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Досліджено основні трансформаційні процеси, що відбуваються у світовому співтоваристві та міжнародних економічних відносинах. Виявлено особливості, тенденції та перспективи розвитку трансформаційних процесів, їхній вплив на інтеграційні пріоритети України. Обґрунтовано доцільність подальшої євроінтеграції України на основі Угоди про асоціацію і зону вільної торгівлі з ЄС, розвитку подальшого співробітництва з Російською Федерацією та іншими країнами СНД відповідно до принципів СОТ, диверсифікації зовнішньоекономічних відносин на ринки країн Азії, Америки та Африки.

Ключові слова: світове господарство, міжнародна економіка, економічна інтеграція, глобалізація, трансформаційні процеси, європейська інтеграція, геополітика, митний союз.

Юхименко В., Місяць Т. Интеграционные приоритеты Украины в контексте мировых трансформационных процессов. Исследованы основные трансформационные процессы, что происходят в мировом сообществе и международных экономических отношениях. Выявлены особенности, тенденции и перспективы развития трансформационных процессов и их влияние на интеграционные приоритеты Украины. Обоснована целесообразность дальнейшей европейской интеграции Украины на основе Соглашения об ассоциации и зоне свободной торговли, развития дальнейшего сотрудничества с Российской Федерацией и другими странами СНГ, диверсификации внешнеэкономических отношений на рынки Азии, Америки и Африки.

Ключевые слова: мировое хозяйство, международная экономика, экономическая интеграция, глобализация, трансформационные процессы, европейская интеграция, геополитика, таможенный союз.

Постановка проблеми. Історично світ глобалізується та інтегрується у процесі свого розвитку. Якщо закон глобалізації – це об'єктивний закон розвитку людства, то трансформація є однією з його ключових тенденцій. Розуміння характеру та особливостей цього процесу в загальному контексті

світових перетворень необхідне для вироблення ефективної стратегії економічного співробітництва на міждержавному рівні, для вирішення нагальних завдань забезпечення національних інтересів кожної держави, у тому числі й України.

За даними ООН, однією з головних тенденцій стрімкого розвитку глобального фінансово-інформаційного простору є інтеграція світової економіки, а її наслідком – посилення взаємозалежності між країнами, адже двосторонні зв'язки між окремими державами обумовлюються не тільки національними інтересами, а й впливом загальносвітових процесів і тенденцій. Це стосується не лише країн, що входять до певних регіональних об'єднань, а практично всіх, що беруть участь у загальносвітовому економічному процесі. Україна за своїм статусом є глобальною країною і повинна мати свою глобально інтегровану стратегію, від якої залежатиме її виживання та успіх у глобальному гео економічному просторі. Однак досягнення нашої держави у цій сфері досі незначні, що і визначає актуальність дослідження проблем інтеграції України у світове співтовариство відповідно до трансформаційних процесів, що відбуваються у світовому господарстві на сучасному етапі його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Глобалізації та її трансформаційним особливостям у світовій економіці приділяється неабияка увага. Цим питанням присвячені публікації зарубіжних вчених, лауреатів Нобелівської премії Дж. Стігліца і П. Кругмана, а також М. Алле, У. Бека, Л. Клейна, М. Пареті, М. Портера, Дж. Сореса та ін. Останнім часом цю проблему активно досліджують і вітчизняні вчені, зокрема О. Білорус, А. Гальчинський, Д. Лук'яненко, А. Мазаракі, Т. Мельник, Ю. Пахомов, А. Поручник, С. Соколенко, А. Філіпенко та ін. У роботах науковців розглянуто загальнотеоретичні та методологічні проблеми глобалізації, трансформації суспільства та їхнього впливу на сучасні загальносвітові процеси.

Однак питання щодо впливу трансформаційних процесів на економіку окремих країн, на їхнє місце у системі світового господарства (СГ) і міжнародних економічних відносинах (МЕВ) вивчені недостатньо. Це стосується країн, які нещодавно стали самостійними суб'єктами МЕВ і поки остаточно не визначилися зі своїм місцем у системі СГ, зокрема й України.

Метою дослідження є наукове обґрунтування інтеграційних векторів України з урахуванням її економічного потенціалу і національних інтересів у поєднанні з факторами глобального економічного середовища та тенденціями сучасних трансформаційних процесів.

Результати дослідження. Основним пріоритетом зовнішньоекономічної політики нашої держави впродовж останніх років залишається європейська інтеграція. Як відомо, Україна вже фактично узгодила всі пункти Угоди про асоціацію і зону вільної торгівлі з Європейським Союзом. Можливо, через певний час Угода буде підписана і набере

чинності, але це не повинно заперечувати інші вектори інтеграційної діяльності: зовнішня політика держави і, перш за все, її економічна складова не мають орієнтуватися на розвиток відносин лише в одному напрямі. Це стосується й другого важливого вектора наших зовнішньоекономічних відносин – співробітництва з Російською Федерацією та іншими країнами СНД. Такий підхід використовують практично всі держави, він зумовлений об'єктивною необхідністю постійно шукати нових економічних партнерів, виходити на нові ринки. Потреба такої економізації зовнішньої політики стала особливо очевидною за умов світової фінансово-економічної кризи.

Сучасний світ дуже швидко змінюється, трансформаційні процеси у світовому економічному просторі перейшли в якісно новий вимір: зі стану коливного спокою, врівноваженості до нового витка спіралі з коливними різко амплітудними рухами та синтетично-синергічним середовищем [1]. Відповідно зовнішня політика має бути гнучкою, реагувати на ці зміни. Необхідно також враховувати, що держава, яка знаходиться в політично активному регіоні, де стикаються інтереси багатьох провідних країн світу, приречена на підтримку торговельного діалогу з різними світовими гравцями, дотримуючись при цьому магістральної лінії власної зовнішньоекономічної політики.

Фінансово-економічна криза загострила суперечності між країнами, суттєво вплинула на кон'юнктуру зовнішніх ринків: країни, що розвиваються, зокрема учасники об'єднань БРІК (Бразилія, Росія, Індія, Китай) чи G-5 (Китай, Індія, ПАР, Бразилія і Мексика), а також Індонезія, Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати демонструють високу ефективність у протистоянні світовій кризі. Це дає їм підстави домагатися права здійснювати моніторинг виконання зобов'язань, взятих на себе розвиненими країнами. Оцінки розвитку світової економіки свідчать, що у найважчому після Другої світової війни 2009 р. високі темпи приросту ВВП продемонстрували КНР (+8.4 %), Індія (+6.1 %) та Індонезія (+4.4 %) [2, с. 41].

У звіті Національної ради з розвідки США "Глобальні тенденції 2025: трансформований світ" (2008 р.) стверджується, що баланс сил на міжнародній арені невдовзі кардинально зміниться: хоча Сполучені Штати й залишаться найвпливовішою державою світу, але частка їхньої глобальної могутності зменшиться до 22 %. Сполучені Штати Америки не в змозі одночасно боротися з власною економічною кризою і нести відповідальність за всю світову фінансову систему. Щоб не зростав курс долара США щодо інших валют, внаслідок чого погіршуються умови для американських експортерів і зростає імпорту, американський уряд емітує все більше і більше грошових знаків, які не підкріплені реальними активами. Очевидно, що одна, навіть дуже економічно потужна країна, не може виконувати функцію центрального банку світу. Фінанси в загальносвітовому масштабі вже давно перестали виконувати лише

обслуговуючу роль стосовно виробничої сфери. Сьогодні сміливо можна говорити, що фінансова система перетворилася на самостійну одиницю, яка тільки побічно пов'язана із процесами в реальному секторі економіки. Глобальні фінанси стали генератором кризи [3].

На думку відомого дослідника глобалізаційних процесів А. Гальчинського, існує доведена практикою циклічність світової гегемонії тієї чи іншої держави. Йдеться про об'єктивну закономірність, яка дедалі більше виявляє свою чинність і яку ніяк і нікому, зокрема і такій могутній країні як США, зупинити не вдасться [4]. У зв'язку з перспективами втрати американської гегемонії обговорюється декілька сценаріїв розвитку геополітичного процесу. Основний передбачає трансформацію одноосібної гегемонії у багатополюсне (поліцентричне) світове співтовариство, епіцентрами якого можуть стати США, об'єднана Європа та очолювані Китаєм країни Південно-Східної Азії. Інший сценарій базується на біполярності – на одному полюсі лишатимуться США, а на іншому – об'єднана Європа. Професор Гарвардського університету Н. Фергюсон у статті "Світ без наддержави", пов'язує майбутню втрату американської гегемонії з перспективою так званої "аполярності світу". "Найбільш імовірною альтернативою пануванню США, – зазначає науковець, – може стати не багатополлярний світ великих держав, що конкурують між собою, а світ, у якому взагалі не існує гегемона. Щоправда такий світ може обернутися настанням "світового безладдя та хаосу" [5].

Більш імовірно найголовнішим суперником США буде КНР (15 %) з другою за масштабами економікою на планеті й найбільшим військовим потенціалом (передусім за рахунок практично безмежних людських ресурсів). Євросоюз (14 %), на думку американських аналітиків, так і не досягне значних успіхів на інтеграційній ниві й не зможе посилити свої політичні позиції на міжнародній арені. Зате Індія (9 %) успішно претендуватиме на роль комунікативного мосту між США й КНР. Японія (3 %), як і раніше, балансуватиме між КНР і США, намагаючись забезпечити собі доступ на гігантський китайський ринок і водночас зберегти американські гарантії безпеки. З нею за питомою вагою на світовій арені зрівняється Бразилія, яка здатна після 2020 р. стати потужним експортером енергоносіїв, а економічний розвиток Росії (теж 3 %) буде підірваний переходом провідних держав світу на альтернативні джерела енергії, якщо Росія не здійснить серйозних інвестицій у людський фактор і диверсифікацію народного господарства [2, с. 42]. Отже, з огляду на істотні зміни в розміщенні сил на планеті, в перспективі пріоритетні напрями діяльності вітчизняної дипломатії мають бути зорієнтовані на ці держави.

Певною мірою це підтверджується тенденцією щодо географічної диверсифікації торгівлі України, а саме підвищенням значущості країн Азії у товарообороті України. Так, обсяг експорту до країн Азії у 2009 р. склав 30.6 % від загального обсягу експорту, у 2010 р. – 26.7 %; імпорту

у 2009 – 14.4 % та 16.5 % у 2010 роках. Водночас обсяги експорту до країн СНД становили 33.9 %, Європи – 25.9 % (у т.ч. до країн Європейського Союзу – 23.9 %), Африки – 6.6 %, Америки – 2.8 %. Імпорт із країн СНД становив 43.3 % від загального обсягу, Європи – 35.7 % (у т.ч. з країн Європейського Союзу – 33.9 %), Америки – 4.8 %, Африки – 1.4 % [6].

На фоні поступового щорічного зростання товарообороту між Україною та країнами ЄС із 2007 р. спостерігається помітна тенденція до збільшення експорту та імпорту в товарообороті з країнами Азії – майже в два рази (рис.1–2). Така динаміка свідчить про активізацію процесів різнобічного торговельного співробітництва з країнами Азії, що безпосередньо впливають на життєво важливі інтереси України.

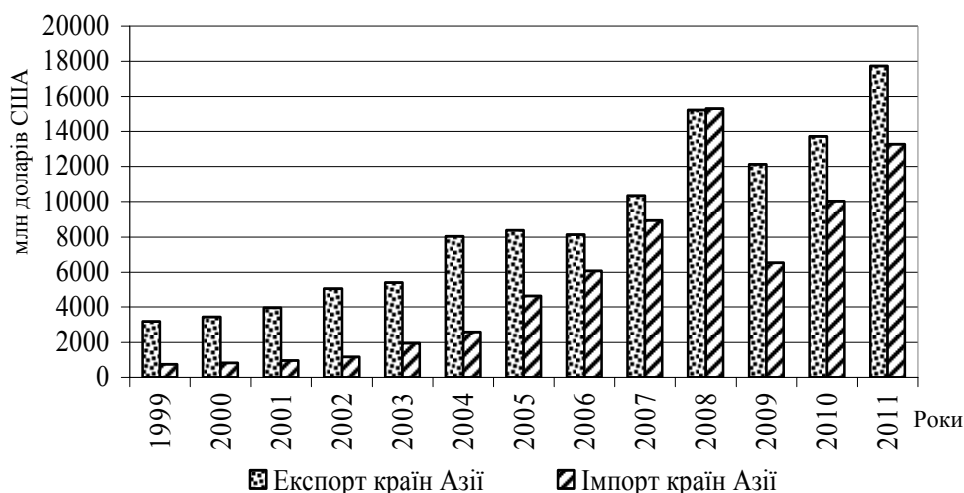

Рис. 1. Динаміка українського експорту та імпорту з країнами Азії у 1999–2011 рр.

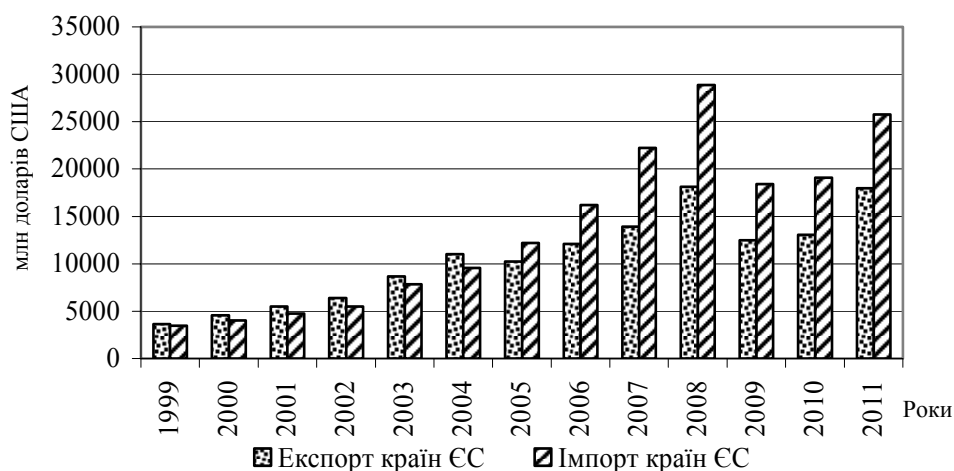

Рис. 2. Динаміка українського експорту та імпорту з країнами ЄС у 1999–2011 рр.

У контексті дослідження впливу трансформаційних процесів світової економіки на розвиток зовнішньоекономічної політики України слід зазначити, що одним із основних напрямів співпраці в рамках "ЄС – Центральна Азія" Євросоюз визначив для себе диверсифікацію економік країн партнерів, розвиток торгівлі та інвестування. Європейський Союз у рамках своєї Регіональної стратегії намагається налагодити інституційне співробітництво з усіма євразійськими регіональними інституціями.

Нині експерти ЄС і Шанхайської організації співробітництва (ШОС) обговорюють можливість створення так званого "Другого євразійського трансконтинентального мосту", який з'єднав би Китай (і далі Південно-Східну і Південну Азію) і Європу через Центральну Азію. У країнах ШОС цей трансконтинентальний міст називають "Новим шовковим шляхом", здатним поєднати 40 країн і скоротити, за підрахунками Азіатського банку розвитку, строк доставки вантажів із Китаю до Європи (залізницею порівняно з морським шляхом) з 20–40 до 11 діб [7, с. 27].

Подібний варіант транспортування товарів, вважають експерти, вигідний не тільки Європі та Китаю, а й має перспективи для економічного розвитку центральноазійських країн. Крім того, очевидно, він передбачає формування в цьому макрорегіоні інтегрованого економічного простору та відносно однорідної транспортно-комунікаційної інфраструктури відповідно до міжнародних стандартів. Фактично початок "Нового шовкового шляху" прокладено у напрямі Китай – Росія – Європа у 2006 р., коли було підписано меморандум про трансконтинентальні залізничні вантажоперевезення між Росією, Китаєм і Німеччиною. Також активно розробляється проект будівництва автокоридору "Західна Європа – Західний Китай", який передбачає модернізацію автотранспортної інфраструктури Казахстану, Киргизстану, Узбекистану і Туркменістану з можливим підключенням Афганістану.

У цілому можна зробити висновок про серйозні зміни геополітичної ситуації в регіоні Центральної Азії за рахунок посилення позицій Китаю та Росії (серед регіональних інституцій, передусім ШОС) і одночасного зменшення впливу західних держав. Саме це дає підстави очікувати на поступове формування через "нове стратегічне партнерство" в рамках ШОС комплементарного євроатлантичного геополітичного та інтеграційного простору на теренах Євразії, що в досяжній перспективі може охопити величезну та ресурсно самодостатню територію від російської Балтики до Шанхаю та Калькутти.

На думку експертів, взята ЄС пауза щодо подальшого розширення на схід на тлі загострення кризових явищ та внутрішніх проблем об'єднання надає країнам-учасникам ЄврАзЕС і ШОС додатковий час, щоб скоротити відставання у темпах і рівні економічної інтеграції. Постає питання, в який бік скорочуватиметься відставання: зближення інтеграційних процесів у рамках ЄС, формування єдиного загальноєвропейського простору або в напрямі посилення конкуренції та геополітичного

суперництва на євразійському просторі різних систем цінностей і моделей господарювання. Те, яким чином будуть розвиватися ці процеси, дуже важливо для України.

На жаль, Україна не може визначитись щодо своїх інтеграційних пріоритетів, зокрема це спричинено політизацію питання. У суспільстві переважають дві думки: інтегруватися з країнами, які входили до складу СРСП, перш за все з Росією, або, навпаки, відійти від РФ і розвивати більш тісні стосунки з європейськими країнами, насамперед із Європейським Союзом. Наведені вектори часто подаються як взаємовиключні, це призводить до невизначеності та непослідовності у політиці держави щодо її інтеграційних пріоритетів, що негативно впливає на розвиток країни, оскільки невизначеність має свої альтернативні витрати, які можна виміряти у втрачених інвестиціях.

Цих втрат можна було уникнути, якщо об'єктивно оцінити привілеї геополітичного і гео економічного статусу України. Наша держава належить до так званої "міжсистемної периферії", що зазнає впливу інтересів провідних геополітичних суб'єктів. Україна в цій конфігурації може виконати унікальну функцію консолідуючого чинника загальноєвропейського простору. Єдність останнього залежить від відсутності конфронтації між провідними центрами ЄС і Росією, а конкуренція за вплив на Україну становить предмет їхнього геополітичного протистояння. Отже, лише свідомий вибір Україною напряму політики, яка уникатиме однобічної орієнтації на один із центрів, позбавить цю конфігурацію потенційної конфронтації. У цьому виявляється можливість нашої держави контролювати успішність усього проекту "Великої Європи". Вітчизняні експерти вважають, що для зовнішньої політики України концепція "Великої Європи" має конкретну геополітичну формулу трикутника ЄС – Україна – Росія. Це проект, де наша держава є формувальною ланкою, природним об'єднувачем, а не периферійним елементом чи санітарним кордоном. Формула цього геополітичного трикутника базується на реальному існуванні окремих вимірів співробітництва та партнерства між ЄС та Україною, Україною та Росією, ЄС і Росією [8, с. 107]. Комунікаційна функція України в межах такого проекту полягає у сприянні розвитку багатосторонньої взаємодії в межах трикутника ЄС – Україна – Росія.

У цьому геополітичному трикутнику Росія також визнає необхідність становлення багатополосного світового порядку та ведення активної політики формування ефективних стратегічних орієнтирів співробітництва на теренах Євразії. РФ прагне знайти своєрідну противагу посиленню Заходу, який уособлюють США, і виступає за розвиток стратегічних відносин з Євросоюзом. У цьому контексті ідея єдиного європейського економічного простору за участю Росії може стати, на думку російських політиків, оптимальною формою розвитку співпраці, яка дозволила б досягти більшої інтегрованості країни до ЄС, враховуючи географічні,

культурні, економічні й зовнішньополітичні особливості Росії. Це зумовлює формування східної політики ЄС через призму стосунків із РФ і розвиток відносин із новими незалежними державами, у тому числі з Україною. Отже, політика України повинна формуватися таким чином, щоб забезпечити одночасно взаємовигідні економічні зв'язки з країнами-членами ЄС, РФ і іншими країнами СНД, а також не забувати про розширення своєї присутності на ринках азійських країн, насамперед КНР і Індії, а також на американському континенті (США, Канада, Бразилія та ін.).

Безумовно, вирішити таке завдання непросто, це обумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів. До об'єктивних потрібно віднести активний супротив Росії зближенню України з ЄС. Як відомо, РФ не втрачає надії повернути собі статус наддержави, який мав колишній СРСР, і Україна в цьому проекті є ключовою ланкою. Крім того, сам Європейський Союз не зацікавлений в конфронтації з РФ, оскільки певною мірою залежить від неї, в першу чергу, щодо поставки енергоносіїв. Потрібно також враховувати, що Росія має найбільшу у світі територію, значно більший за ємністю, ніж український, ринок і чи не найбільший у світі ядерний і військовий потенціал. В останні роки Росія значно активізувала політичні й економічні стосунки з ЄС, зокрема, з найвпливовішою його країною – Німеччиною. Можливо, внаслідок цього саме Німеччина найбільш активно виступає проти підписання з Україною Угоди про асоціацію і зону вільної торгівлі.

До суб'єктивного фактору необхідно віднести відсутність єдності в суспільстві (особливо серед владних і бізнесових структур) щодо подальших інтеграційних пріоритетів України: одні виступають за безумовний європейський напрям, інші – за інтеграцію з Росією в рамках євразійського союзу, і кожен при цьому наводить свої аргументи. Так, прихильники євразійського напрямку зовнішньоекономічної політики України наполягають на пріоритетності взаємовідносин із Росією та колишніми республіками СРСР – країнами Центральної Азії та Закавказзя. Реалізація цього проекту, переконані вони, є практично єдиним шляхом забезпечення експорту української продукції, яка не відповідає європейським стандартам якості. Це також, на їхню думку, єдиний шлях для України позбавитись ролі сировинного й аграрного додатку розвинених країн Європи. Істотним аргументом прибічників цієї позиції є також чимала енергетична залежність України від Росії та Туркменістану. Не останнім аргументом у цьому плані є те, що будівництво нових трубопроводів для транзиту російських енергоносіїв в обхід території України, ініційоване Росією, може позбавити в перспективі нашу державу значної частки доходів від транзиту газу, якщо вона не пристане на пропозиції Росії – перш за все, щодо вступу в Митний Союз РФ, Білорусії і Казахстану.

Разом із тим, приєднання України до Митного союзу (МС) зводить нанівець усі євроінтеграційні напрацювання держави щодо підписання з ЄС Угоди про зону вільної торгівлі через протиріччя загальноновизнаним інтеграційним принципам. При вступі до МС виникають значні проблеми зі Світовою організацією торгівлі (СОТ). У ході переговорів щодо вступу до цієї організації Україна узгодила митні тарифи з багатьма країнами – учасниками робочої групи. У разі приєднання до МС Україна вимушена буде застосовувати митні тарифи, що діють у торгівлі з третіми країнами в МС, які будуть відрізнятися від прийнятих у рамках СОТ. Таким чином, Україна повинна буде або вийти із СОТ, або їй доведеться роками вести нові переговори з усіма членами робочої групи, які зазнають через неї втрат, і буде змушена задовольняти їхні претензії. Все це завдасть суттєвого удару по іміджу країни, з якою після цього навряд чи захоче мати справу будь-хто із серйозних геополітичних гравців, що призведе до повної залежності від РФ. Тому вступ України в МС із Росією, Білорусією та Казахстаном, як і подальша її імплементація до ЄврАзЕС, суперечить національним інтересам нашої країни.

Можна навести ще низку аргументів проти вступу України в МС. Що ж стосується обіцяного розквіту торгівлі у разі вступу України до МС, то думка багатьох фахівців віддзеркалюється у ствердженні, що з країнами МС – Росією, Білоруссю і Казахстаном – у нас діють двосторонні угоди про вільну торгівлю з певними вилученнями. Якщо ми перейдемо в режим Митного союзу, зазначені вилучення зникнуть, але це мало що дасть у плані збільшення торгівлі. Так, за даними Національного статистичного комітету Білорусі, у 2010 р. товарооборот між Республікою Білорусь і РФ становив 118.9 % від аналогічного показника за 2009 р. А Україна, за даними Державного комітету статистики України, у 2010 р. наростила товарооборот із Росією до 153.1 %, порівняно з 2009 р., що перевищує показники зростання як російсько-білоруського, так і російсько-казахстанського товарообороту, який збільшився в 1.3 рази [9]. Потрібно наголосити, що досягти такого успіху в торгівлі Україні вдалося поза рамок МС.

Ще одним аргументом на користь скептичного відношення до входження України в МС є те, що "вищі імпортні тарифи в МС означають, що Україна в разі вступу отримає вищу вартість імпорту та зміни в регіональних торгових потоках на користь Росії, Білорусі і Казахстану, що може призвести до негативних відхилень у зовнішньоторговельному балансі. Зважаючи на те, що ЄС є великим постачальником інвестиційних товарів і товарів тривалого використання, дорожчий імпорту із ЄС спричинить уповільнення темпів модернізації і перешкоджатиме довгостроковому економічному розвитку", – пишуть у своїй праці "Торгова політика України: стратегічні аспекти і необхідні кроки" експерти Інституту економічних досліджень і політичних консультацій (ІЕД) та Німецької консультативної групи. У тому ж переконаний і голова

правління ІЕД Ігор Бураковський: "Після вступу до Митного союзу нам не варто очікувати припливу західних капіталів і технологій. А без них модернізація українських виробничих потужностей принципово неможлива в прийнятні історичні строки". У країнах МС низька реальна конкуренція, зате високий рівень монополізму, а значний рівень протекціонізму в МС не може стимулювати зростання виробництва" [10]. З такою думкою не можна не погодитись. До того ж у МС 57 голосів належать РФ, а Білорусі і Казахстану – по 21; за основу Єдиного митного тарифу було взято 92 % російських імпорتنих мит; Росія отримує 87.97 % увізних митних зборів, а Казахстан і Білорусь – лише 7.33 % і 4.7 % відповідно [8].

Підписання Угоди про зону вільної торгівлі з Європейським Союзом з обсягом економіки в 15 трлн доларів США і споживчим ринком у 500 млн осіб із високою купівельною спроможністю створює для України більш сприятливі можливості для розвитку економіки, ніж інтеграція до Митного союзу трьох пострадянських держав із обсягом економіки в десять разів меншим – 1.5 трлн доларів США і ринком у 170 млн споживачів із набагато нижчою купівельною спроможністю. Особливо важливо, що зона вільної торгівлі (ЗВТ) покращить умови для здійснення інвестицій із країн ЄС до України через створення більш зрозумілих, прозорих і передбачуваних правил; сприятиме створенню нових зв'язків між підприємствами ЄС і України. Зона вільної торгівлі між Україною та ЄС є частиною ширшої політики ЄС щодо створення стабільного й успішного простору європейського сусідства через тісніші економічні зв'язки. Україна після укладання цієї угоди зможе претендувати на інвестиції ТНК, які нині працюють у країнах Центральної та Східної Європи, що приєдналися до ЄС. У цих країнах збільшується рівень заробітної плати та інших затрат на виробництво. Тому, за прогнозами експертів, частина ТНК згорне виробництво у цих країнах і шукатиме нові місця для його розташування.

Гармонізація законодавства України з європейськими правовими нормами та правилами СОТ, оптимізація системи стандартизації і сертифікації прискорить створення прозорого та прогнозованого ділового середовища в Україні. Як наслідок, припиняться часті зміни адміністративних процедур і запровадження заходів на користь окремих підприємств. Залежно від досягнень у регуляторній адаптації та в санітарних і фітосанітарних заходах, переваги отримає український сільськогосподарський сектор. Можливий негативний вплив на виробництво вина, пов'язаний із вимогами Європейського Союзу щодо захисту географічних зазначень (у ЄС щиро переконані, що шампанське може вироблятися тільки у французькій провінції Шампань, мадера – на португальському острові Мадейра тощо. Тому ужгородські коньяки, артемівське "Шампанське" і масандрівські портвейни змушені будуть змінити свої назви). Виграє металургійна промисловість від скасування квот на поставки сталеливарних виробів до ЄС. У майбутньому можливий виграш через приплив інвестицій

на модернізацію виробництва, енергозбереження тощо. За умови реформування Україною системи стандартизації, оцінки відповідності промислової продукції очікується позитивний вплив у сфері машинобудування, виробництва електронного обладнання. Реформування регуляторного середовища, демонополізація, зниження субсидій можуть негативно позначитися на вугільній галузі, сільському господарстві. Тому важливо забезпечити компенсаційний вплив у інших галузях. Можливий також негативний ефект у сфері транспортних послуг, а саме витіснення українських транспортних перевізників із ринку ЄС через необґрунтовано високі вимоги до оформлення віз із боку деяких держав-членів ЄС.

Безумовно, неможливо очікувати одномоментної вигоди від підписання з ЄС Угоди про ЗВТ. Її треба розглядати як документ, що принесе Україні дивіденди у довго- і середньостроковій перспективі. Тому Угода про ЗВТ – безальтернативний інструмент: при її укладанні Україна отримує користь, і тарифи тут не головне. Ключовим моментом будуть питання, пов'язані із торгівлею послугами та із технічним регулюванням. Також позитивним ефектом є захист інтересів споживачів як ключова проблема будь-якої лібералізації, а також демонополізація внутрішнього ринку. Ще один вигравш – завершення адміністративної реформи, яка має створити можливості для прозорого та відкритого ведення переговорів та вироблення економічної політики.

І головне, що у майбутньому забезпечить рух у напрямі європейської інтеграції, це приєднання до системи європейських цінностей, тобто входження до так званої "євроатлантичної цивілізації", яка на даний момент залишається лідером у продукуванні нових знань і форм розвитку економічних відносин і виробництв. Приєднання саме до цієї цивілізації є запорукою виходу України з соціально-економічної периферії.

Висновки. Отже, враховуючи світові трансформаційні процеси і національні інтереси України, доцільно довести до логічного завершення процес євроінтеграції шляхом підписання і подальшої ратифікації парламентами всіх країн-членів ЄС Угоди про асоціацію і зону вільної торгівлі. При цьому в даний момент не має сенсу розглядати питання щодо повноправного членства України в ЄС, оскільки цьому заважає низка об'єктивних причин. *По-перше*, це негативно вплине на інші інтеграційні вектори і насамперед на співробітництво з РФ. *По-друге*, ЄС переживає значні економічні труднощі, і не виключені трансформаційні процеси в рамках самого Європейського Союзу. *По-третє*, Україна на даний момент не готова ні політично, ні економічно до повної інтеграції з ЄС.

За оцінками вітчизняних експертів, для безболісного вступу до ЄС Україні бажано збільшити ВВП до 300 млрд доларів США, а сукупний обсяг прямих іноземних інвестицій має досягти майже 80 млрд доларів США. Для подолання відчутного розриву в обсягах ВВП на душу населення між Україною та членами ЄС щорічні темпи зростання ВВП повинні бути на рівні не менше 6–7 %, а товарооборот становити як мінімум 60 % [6, с. 167].

Приблизні розрахунки свідчать, що за збереження наявної тенденції необхідного щорічного рівня збільшення обсягу ВВП в Україні буде досягнуто лише у 2019–2020 роках. На жаль, економічні й фінансові кризи, сплески яких цілком імовірні впродовж наступних років, можуть віддалити цю дату.

Водночас у національних інтересах України активізувати інтеграційні процеси у відносинах із Росією та іншими країнами СНД на основі Угод про зону вільної торгівлі, але не рамочного типу, які є і зараз, а повноцінних, на зразок підготовленої і парафованої з ЄС. Безумовно, актуальним залишається й розвиток інших інтеграційних векторів: азійського, американського, африканського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Резнікова Н.* Тенденції та перспективи розвитку світової економіки: регіональний аспект / Н. Резнікова // Персонал. — 2006. — № 6.
2. *Головченко В.* Індійсько-американське стратегічне партнерство: уроки для України / В. Головченко // Зовнішні справи. — 2010. — № 2. — С. 39–44.
3. *Білоус О.* Сучасна світова фінансово-економічна криза як прояв тотальної кризи системи глобалізму / О. Білоус // Економічний часопис – XXI. — 2008. — № 11–12.
4. *Гальчинський А.* Глобальні трансформації: уроки для України / А. Гальчинський // Політика і час. — 2005. — № 8. — С. 18–28.
5. *Ferguson N.* World without superpowers / Niall Ferguson // Foreign Policy. — 2004. — July/August.
6. *Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс].* — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. *Мармазов В.* Україна на перехресті європейської та євразійської інтеграції: SOS чи шанс? / В. Мармазов // Зовнішні справи. — 2010. — № 1. — С. 26–30.
8. *Корнієвський О. А.* Україна в системі взаємовідносин світових геополітичних сил (США–ЄС–РФ) / О. А. Корнієвський // Україна в системі міжнародної безпеки : монографія. — К. : Фоліант. — 2009. — С. 103–112.
9. *Силіна Т.* У союзники чи у співв'язні? / Т. Силіна // Дзеркало тижня. Україна. — 2011. — № 13 (8 квіт.). — С. 3.
10. *Україна на шляху до європейської інтеграції: економічна безпека, переваги вибору / за ред. В. М. Нижника.* — Хмельницький : ХНУ, 2008. — 307 с.

Стаття надійшла до редакції 04.07.2012.

Yukhimenko V. Integration priorities of Ukraine in terms of global transformation processes.

The problem. The basic transformation processes taking place in the global community and international economic relations were studied, their features, trends and prospects, as well as the level of participation of our country were identified.

The aim of the study is the scientific substantiation of integration vectors of Ukraine in view of its economic potential and national interests in conjunction with the factors of the global economic environment and trends in contemporary transformation processes.

Results. It is determined that in the future balance of power in the international arena will change: global influence of the United States and the European Union in global processes will be reduced and the impact of China and India, Brazil and others will significantly increase. It is shown that a significant consequence of this process is the interdependence between countries that must be considered when determining the integration priorities of Ukraine. Therefore, reasonably, that the main vector of integration of Ukraine should be European. It is proved that the European integration of Ukraine based on the Association Agreement and free trade zone with the European Union meets national interests. It is therefore advisable to complete the process of European integration by signing and subsequent ratification by the parliaments of all member states of the European Union the indicated Agreement. However, obtaining full membership in the European Union at the moment is untimely.

The conclusions. It's emphasized that Ukraine should further diversify its trade and economic relations especially through the development of foreign economic ties with Russia as a key strategic partner of Ukraine and other member countries of the Commonwealth of Independent States on the basis of the Agreement on free trade, but not the framework type, like the one that recently has been concluded, a full agreement on the principles of the World Trade Organization, without exceptions and limitations. The need for further development and integration of other vectors: Asian, American and African has been substituted.

Key words: global economy, international economics, economic integration, globalization, transformation processes, European integration, geopolitics, customs union.

REFERENCES

1. Rjeznikova N. Tendencii' ta perspektyvy rozvytku svitovoi' ekonomii: regional'nyj aspekt / N. Rjeznikova // Personal. — 2006. — № 6.
2. Golovchenko V. Indijs'ko-amerykans'ke strategichne partnerstvo: uroky dlja Ukrai'ny / V. Golovchenko // Zovnishni spravy. — 2010. — № 2. — S. 39–44.
3. Bilous O. Suchasna svitova finansovo-ekonomichna kryza jak projav total'noi' kryzy systemy globalizmu / O. Bilous // Ekonomichnyj chasopys – XXI. — 2008. — № 11–12.
4. Gal'chyns'kyj A. Global'ni transformacii': uroky dlja Ukrai'ny / A. Gal'chyns'kyj // Polityka i chas. — 2005. — № 8. — S. 18–28.
5. Ferguson N. World without superpowers / Niall Ferguson // Foreign Policy. — 2004. — July/August.
6. Oficijnyj sajт Derzhavnogo komitetu statystyky Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Marmazov V. Ukrai'na na perehresti jevropejs'koi' ta jevrazijs'koi' integracii': SOS chy shans? / V. Marmazov // Zovnishni spravy. — 2010. — № 1. — S. 26–30.
8. Kornijevs'kyj O. A. Ukrai'na v systemi vzajemovidnosyn svitovyh geopolitychnyh syl (SShA–JeS–RF) / O. A. Kornijevs'kyj // Ukrai'na v systemi mizhnarodnoi' bezpeky : monografija. — K. : Foliant. — 2009. — S. 103–112.
9. Sylina T. U sojuznyky chy u spivv'jazni? / T. Sylina // Dzerkalo tyzhnja. Ukrai'na. — 2011. — № 13 (8 kvit.). — S. 3.
10. Ukrai'na na shljahu do jevropejs'koi' integracii': ekonomichna bezpeka, perevagy vyboru / za red. V. M. Nyzhnyka. — Hmel'nyč'kyj : HNU, 2008. — 307 s.

УДК 005.336.4

ЦІПУРИНДА Володимир, к. е. н., доцент кафедри менеджменту КНТЕУ

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Пропонується інноваційний підхід до комплексного розуміння проблеми підготовки інтелектуального капіталу держави як однієї з головних складових пріоритетів інноваційного розвитку в умовах перехідного періоду, а також пов'язані з цим завдання підготовки кадрової еліти для реалізації нововведень, створення відповідних умов для залучення студентської молоді в проектну роботу з відродження держави ще на ранніх стадіях навчання.

Ключові слова: інтелектуальний капітал, кадрова еліта, система, універсальні закономірності розвитку, еволюція систем, стадії розвитку систем, інноваційний підхід, інноваційна цілеспрямованість, комплексна системна освіта, проектна робота, освітні стратегії.

Ципуринда В. Факторы формирования интеллектуального капитала. Предложен инновационный подход к комплексному пониманию проблемы подготовки интеллектуального потенциала государства как одной из главных составляющих приоритетов инновационного развития в условиях переходного периода, а также связанные с этим задачи подготовки инновационной элиты для реализации нововведений, создания необходимых условий для включения студентов в проектную работу по возрождению государства еще на ранних стадиях обучения.

Ключевые слова: интеллектуальный капитал, кадровая элита, система, универсальные закономерности развития, эволюция систем, стадии развития систем, инновационный подход, инновационная целеустремленность, комплексное системное образование, проектная работа, образовательные стратегии.

Постановка проблеми. Сучасний стан соціального та економічного розвитку суспільства потребує нових підходів до підвищення ефективності діяльності підприємств, насамперед, високого рівня культури управління, досконалої технології, методів і механізмів її застосування, що вимагає підготовки інтелектуального капіталу як одного із пріоритетів інноваційного розвитку.

Необхідні комплексні та системні зусилля на рівні держави, щоб подолати технологічну та організаційну відсталість більшості підприємств. Цей процес гальмують низький рівень науково-технічної бази більшості галузей промисловості, незначне фінансування науково-дослідних робіт, несприйнятливості керівників і фахівців підприємств до науково-технічних інновацій, необхідність відповідного вдосконалення освіти. Постановка та вирішення цих завдань вимагає новітнього інструментарію стратегічного управління розвитком підприємств і освітньої галузі як відкритої системи, що готує інтелектуальний капітал держави.

© Ціпуринда В., 2013

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню підходів до вдосконалення системи управління інноваційним розвитком підприємства і нарощування його інноваційного потенціалу присвячено достатньо наукових робіт зарубіжних і вітчизняних вчених. Багатоваріантні методи вирішення проблем інноваційного управління, зокрема розвитку інноваційного капіталу, представлено у наукових працях вітчизняних та зарубіжних фахівців [1–9]. Обґрунтування інноваційної моделі структурної перебудови країни висвітлено у роботах Б. Маліцького [10]. Питання методології еволюційного розвитку соціально-економічних систем вивчали В. Поляков [10], В. Тарасевич [11]. Л. Федулова [12], А. Чухно [13] та ін. Однак деякі аспекти інноваційного розвитку систем і нарощування інтелектуального капіталу не отримали належного причинно-системного висвітлення.

Отже, предметне поле концептуального обґрунтування комплексного впровадження інновацій, насамперед, за рахунок зростання інноваційного капіталу, є науковою проблемою, вирішення якої має важливе значення в гносеологічному і практичному аспекті.

Метою дослідження є подальше вивчення причинно-наслідкових взаємозв'язків розвитку інтелектуального капіталу як складової інноваційного розвитку та його впливу на системні основи трансформаційних процесів у економічному просторі суспільства.

Результати дослідження. Сучасні вчені вважають, що модернізація економіки – це кардинальна зміна характеру функціонування економічної системи, що забезпечує динаміку нарощування її інноваційного потенціалу [11–14]. Це потребує узгодженості та єдності технологічної, освітньої та комунікаційної стратегій. При цьому стратегія технологічного розвитку створює і нарощує необхідні матеріальні ресурси, а система освіти формує інтелектуальний капітал, здатний сприймати, створювати і реалізовувати нові технології, комунікаційні програми – нові установки та моделі поведінки, зокрема екологічного характеру.

Тому системна єдність і узгодженість технологічної, освітньої та комунікативної стратегій повинна сприяти прискоренню економічного зростання, підвищенню його якості, оскільки інноваційна економіка потребує і нових технологій, і іншої освітньої системи, іншого ставлення людей до праці і до життя взагалі.

Складовою інтелектуального капіталу є інтелектуальний потенціал (ресурс), який, у свою чергу, складається з людських ресурсів (інтелектуальної сили) та інтелектуальних ресурсів (інтелектуального продукту). Інтелектуальний потенціал – це "критична маса" висококваліфікованих фахівців, які здатні знаходити та впроваджувати новітні технології (зокрема управлінські) і мають високі моральні якості. Інтелектуальний продукт у натуральному вимірі – це продукт творчих колективних зусиль, результат розумової, інтелектуальної праці, інтелектуальної інноваційної діяльності. При цьому інтелектуальна праця – це сутнісна

основа процесу створення інтелектуального продукту і відтворення інтелектуального капіталу.

Інтелектуальний капітал – певна множина здобутків яскравих особистостей – політичних і державних діячів, учених, освітян, митців, промисловців; це складний, багаторівневий феномен, що потребує постійної підтримки з боку суспільства та держави, дієвого піклування про стан науки, освіти, соціально-культурної сфери. Тільки спільними зусиллями можливо забезпечити його збереження та розвиток, а головне – ефективне використання, широке впровадження інтелектуальних здобутків у практику суспільно-політичного, соціально-економічного та духовно-культурного життя. Необхідною умовою для цього є ефективний розвиток безпосередніх зв'язків інтелектуальних осередків (науково-технічних, культурно-освітніх) із владними структурами і громадсько-політичними організаціями. У розв'язанні зазначеного комплексу проблем визначальна роль належить інституту вищої освіти.

На розвиток інтелектуального капіталу впливають: організаційно-правова, фінансова (інвестиційна) та інноваційна складові, які трансформують інтелектуальну власність в інноваційний продукт через здійснення інноваційного процесу, який проходить стадії генерування нової ідеї – експериментальну реалізацію нової ідеї – освоєння у виробництві – масовий випуск – споживання.

Нині здатність до генерації, використання та розповсюдження нових знань стає основою національної конкурентоспроможності та базовою передумовою прискореного інтенсивного зростання. Для потреб інноваційного розвитку країни освіта відіграє надзвичайно важливу роль і є запорукою накопичення інтелектуального капіталу. Вона є не лише сполучною, а й конструктивною ланкою у системі головних складових інноваційної економіки – "наука – освіта – виробництво". У цьому поєднанні освітній потенціал виступає одночасно як джерело поповнення науки кадрами і як головний фактор оволодіння населенням сучасними знаннями. Однак на вузівський сектор науки припадає менше 7 % загальних асигнувань на всю науку, а частка фінансування науково-технічних робіт у вузах складає лише 3 % загальних коштів на їх утримання, що значно менше аналогічних показників у дореформений час в Україні і в теперішній час у розвинених країнах [15].

Україна завжди володіла значним інтелектуальним потенціалом, мала відповідні можливості й правове поле для інноваційної діяльності. Наприклад, ще у 2004 р. вона посідала 18 місце серед країн-експортерів послуг із новітніх інформаційних технологій, традиційно високі місця у літакобудуванні, приладобудуванні, аерокосмічній та інших галузях. Лише в ракетно-космічній галузі Україна володіла 17 базовими технологіями із 22 відомих у світі [16, с. 9]. Але вже у 2011 р. Україна серед країн-експортерів послуг та інноваційних технологій посіла лише 28 місце.

За період 1991–2011 рр. загальна чисельність працівників основної діяльності у наукових організаціях зменшилася з 449.8 тис. до 173.9 тис. (або у 2.6 раза), середня чисельність працівників у наукових установах академічного сектору науки – із 287 тис. до 142 тис., а виробничого – з 339 тис. до 124 тис. Усе це позначилося на результативності наукових досліджень: кількість виконаних розробок скоротилася з 82 тис. до 63.5 тис. (або в 1.3 раза), у тому числі щодо створення нових видів техніки і технологій – з 33.7 тис. до 8.7 тис. (або у 3.9 раза). Слід зазначити, що протягом останніх 2–3 років результативність науково-технічної діяльності стабілізувалась і позначилася тенденція до її зростання [16, с. 37–38].

Аналіз статистичних даних свідчить, що між темпами витрат на освіту, етапами "виробництва" знань та їх використання в економіці України існує істотний розрив, спричинений уповільненням та недостатнім фінансовим забезпеченням усіх стадій створення, нагромадження та реалізації знань. Так, в Україні законодавчо витрати на освіту встановлено на рівні, не нижче 10 % ВВП, а фактично вони коливаються у межах 4–5.6 % ВВП, і щодо НДДКР відповідні показники становлять 1.7 і 1.36 %. Якщо враховувати рівень інфляції, то за 1991–2011 рр. зростання обсягу фінансування науково-технічних розробок становило 5 % і не було достатнім, аби прискорити темпи науково-технічної діяльності [16].

Генерування та використання знань, інвестиції в науку й освіту з метою забезпечення сталого розвитку і підвищення рівня життя в різних країнах суттєво відрізняються. За даними Світового банку, 85 % сукупних світових інвестицій у науку здійснюють країни-члени ОЕСР, 11 % – Індія, Китай і Бразилія та нові промислово розвинені країни Східної Азії, і лише 4 % – решта країн світу, до яких належить і Україна [15].

Невідповідність розвитку системи національної освіти потребам часу зумовлена певними причинами. *По-перше*, це недостатня оперативність впровадження нових знань у навчальний процес, тобто низький рівень інтеграції таких взаємопов'язаних систем, як наука, освіта й виробництво. *По-друге*, недотримання принципів соціальної справедливості, згідно з якими кожна молода людина, яка прагне знань, повинна мати умови, щоб їх здобути. *По-третє*, ринок освіти наразі недостатньо відгукується на потреби часу, а з іншого боку – роботодавці не завжди створюють умови для практики студентів. *По-четверте*, з початком ринкових реформ в Україні майже повністю ліквідовано середню ланку системи професійної підготовки кадрів – професійно-технічні училища і технікуми, які виконували важливу функцію у формуванні робочої сили шляхом поєднання передових знань і сучасних технологічних навичок, і наразі відчувається гостра потреба виробництва передусім у таких фахівцях. Слід зазначити також, що в Україні слабо розвинена система після-дипломної освіти, вона не забезпечує відповідно до вимог інноваційного

розвитку неперервне оновлення фахового рівня всіх працюючих членів суспільства. На підвищення рівня кваліфікації в Україні витрачається на порядок менше часу, ніж в інноваційно розвинених суспільствах [15]. Гострота і складність цієї проблеми потребують системних стратегічних рішень.

Стратегічний вибір завжди формує певна "критична маса" відповідно підготовлених лідерів-фахівців у різних сферах народного господарства, тобто кадрова еліта держави. Особливу роль у її підготовці відіграє національна система освіти, яка формує й певний менталітет, моделі мислення і поведінки, що зокрема формують здатність до розробки нових технологій. Національна система освіти повинна бути максимально залучена не тільки у світову технологічну конкуренцію, а й у світові інтегративні процеси у науці й освіті.

Професійна підготовка фахівця визначається тим, до якого рівня роботи з новими технологіями готуються випускники освітніх закладів різного рівня. Характер праці, рівень доходів та соціальний статус випускників на пряму залежить від рівня технологій, з якими вони можуть працювати. Рейтинг "престижності" освітнього закладу повинен визначатися технологічним рівнем, якістю освіти, вимогами до знань та навичок студентів. Усі інші показники оцінки освітніх закладів є другорядними. Майбутні дослідники, інженери, економісти повинні мати можливість стажуватися в кращих технологічних підприємствах світу, фінансова підтримка таких програм має забезпечуватися стратегією розвитку держави. Також потрібні програми залучення студентів вузів у реальні інноваційні проекти відновлення економіки держави та впровадження новітніх технологій на підприємствах, злагоджена і взаємно узгоджена система вищої, професійної і загальної освіти як у кількісних, так і в якісних показниках. Очевидно, що для кожного технологічного сегменту економіки доцільно сформулювати свої предметні технологічні освітні ланцюги: школа, ліцей, коледж, університет.

Наприклад, у СРСР підготовка фахівців для авіакосмічної галузі та ядерної програми розпочалась ще у 1946 р., задовго до початку масового виробництва ракет і літаків нового типу. Завдяки фундаментальній підготовці та тісним зв'язкам вузів із розробниками технологій навчання було настільки гнучким, що вже через 2–3 роки після появи нових технологій вищі навчальні заклади випускали фахівців, здатних із ними працювати. До речі, розвинені держави досі активно використовують такі форми навчання, як професійна підготовка в школі, які були розвинені раніше в СРСР.

Наразі у США дві третини старшокласників залучені до програми загальної трудової професійної підготовки, яка на 25–35 % забезпечується фінансовою підтримкою із держбюджету. У Німеччині випускник школи здатний розпочати роботу на високотехнологічному устаткуванні після двомісячної підготовки. Раніше в нашій державі система професійної

освіти зливалась з підприємствами, була під їхнім контролем і фінансувалась переважно ними, що дозволяло гнучко й оперативно реагувати на потреби виробництва.

Вища освіта в Україні повинна забезпечувати випуск якісних фахівців, спроможних виконувати не тільки тактичні завдання розвитку, а й стратегічні. Для цього необхідно формувати у майбутніх фахівців широкий світогляд, знання законів і закономірностей розвитку систем, що дозволить ефективно прогнозувати й моделювати відповідні стратегії. Наприклад, у розвинених державах готуються спеціальні команди "мрійників", які займаються довгостроковим прогнозуванням розвитку соціальних систем, виробленням здібностей бачення перспектив, і на такі проекти виділяються значні кошти.

Потрібно формувати елітні освітні центри, до яких належатимуть кращі вузи держави. Їх основною метою є формування якісної за світовими стандартами кадрової еліти відповідного духовного та інтелектуального рівня, інтереси якої будуть тісно пов'язані з інтересами нашої держави. А для цього студентську молодь доцільно залучати до проектної роботи щодо формування нового суспільства (законодавчі, політичні, економічні, наукові, виробничі, побутові та інші проекти) на ранніх етапах навчання. Тобто Україні потрібна стратегія випереджального інтелектуально-інноваційного розвитку, яка забезпечить рівні можливості для генерування нових технологій, знань, нової інформації як першої ідеї будь-якого розвитку – світового, національного чи регіонального. Від рівня освіти, науки, виробництва і їх ефективної інтеграції залежать нині всі атрибути інформаційного суспільства, а також компоненти інформаційної економіки. Для України розбудова суспільства, де інформація буде предметом і результатом творчої, високоінтелектуальної праці, має стати стратегічним напрямом.

Аналіз зарубіжного досвіду і статистичних даних свідчить, що звичайне запозичення інтелектуальних досягнень інших держав без ефективного використання кадрового потенціалу нації не вирішує проблеми створення незалежної національної економіки. Основною проблемою на шляху інтеграції України до європейського наукового простору є занепад і поступове руйнування сфери науки, яка нині має низький економічний потенціал. Суттєво знизився і соціальний статус наукової діяльності у суспільстві.

Усі ці негативні тенденції пояснюються послабленням ролі держави у сфері управління дослідженнями і розробками, їх координації, відсутністю системи управління знаннями в країні та проблемою недофінансування науково-дослідних і конструкторських розробок. За останні роки витрати на наукові дослідження та розробки в Україні в середньому за рік становили 0.3–0.5 % ВВП. Як засвідчує світова практика, якщо на фінансування науки припадає менше 1 % ВВП, вона виконує лише освітню і пізнавальну функцію; якщо ж більше 1 % – економічну функцію [15, с. 15].

У країнах Євросоюзу видатки на розвиток науки в середньому складають 2 %, освіти – 10–12 % ВВП [15, с. 36]. У 2010 р. Україна посідала за цими показниками 82 місце серед 133 країн світу (у 2005 р. – 64 місце) [15].

Ще на початку минулого століття академік В. Вернадський сформулював роль людського інтелекту як продуктивної сили глобального масштабу та зв'язав подальший розвиток людства з наукою, інтелектом і гуманізмом, тобто з "ноосферизацією". Наразі ж "ноосферизація" економіки зводиться до поки ще не до кінця усвідомлених змін у політичній економії націй.

Таким чином, механізм стійкого відтворення інтелектуального капіталу національної економіки повинен містити комплекс взаємопов'язаних заходів:

- впровадження ефективних механізмів державного фінансування відтворення інтелектуального капіталу. Держава повинна прагнути до створення системи, що підвищує ймовірність одержання вищої освіти незможними, але здібними громадянами, шляхом надання фінансової допомоги, що компенсують на пільговій, зворотній основі значну частину індивідуальних витрат;
- розробку моделей взаємодії держави, бізнесу та суспільства за допомогою залучення у сферу відтворення кадрового потенціалу недержавних підприємств та установ, створення сприятливих умов для їхньої діяльності. Вітчизняна економіка має гостру потребу в життєздатних інститутах соціального партнерства у сфері зайнятості для координації діяльності населення, недержавних і державних підприємств, що представляють інтереси їх союзів і асоціацій. У країнах із розвинутою економікою саме такі інститути забезпечують стійкі, ефективні зв'язки між роботодавцями, освітніми установами та населенням і відповідно швидко адаптацію соціально-трудової сфери до змін в економіці. У нашій країні такі інститути тільки зароджуються;
- розробку державних і регіональних прогнозів потреби в кадрах, що припускають формування держзамовлення на підготовку, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів;
- удосконалення структури служби зайнятості, її функцій і системи фінансування.

За світовим виміром конкурентоспроможна не та держава, яка використовує найдешевші виробничі ресурси чи здійснює великомасштабні фінансові операції, а та, що безперервно вдосконалюється і впроваджує інновації. На сьогодні досягли успіху не ті держави, що володіють багатими природними ресурсами, а ті, які мають добре розвинену освіту і науку, потужний людський капітал. У постіндустріальному суспільстві на перший план виходять інтелектуальні фактори економічного зростання у вигляді інноваційного капіталу, інтелектуального продукту, інтелек-

туальної власності, які відіграють у становленні нової економіки ту саму роль, що матеріально речовий чинник – в індустріальній. У цьому контексті вони набувають значення стратегічного фактору економічного розвитку.

Висновки. Отже, формуванню інтелектуального капіталу держави та підприємства сприятиме:

- узгодження системи освіти із потребами часу, що вимагає відповідної стратегії взаємоузгодженого розвитку науки, освіти, виробництва та законодавчої галузі;
- створення системи комплексної та поетапної підготовки фахівців усіх галузей народного господарства з урахуванням взаємозв'язку загальноосвітньої ланки (середньої школи із відповідною професійною орієнтацією), середньої (професійно-технічні училища, коледжі), вищої (інститути, академії, університети) та післядипломної;
- поєднання системи підвищення кваліфікації на підприємствах усіх галузей та закладів вищої освіти;
- забезпечення чіткої системи правового поля захисту інтелектуальної власності;
- розвиток системи науково-дослідних виробництв у вузах із залученням студентів – майбутніх фахівців;
- підвищення статусу науки і наукових кадрів;
- гуманізація і ноосферизація інтелектуального капіталу, що пов'язані з вивченням дії універсальних законів природи і відповідної екологічної діяльності людини.

На впровадження таких інноваційних поетапних змін і повинна бути спрямована державна політика щодо формування інтелектуального капіталу у вузах, на підприємствах. Важливо сприяти залученню студентської молоді до проектних робіт із відродження держави ще на ранніх стадіях навчання. Розуміння пріоритетів інноваційного розвитку дає можливість випускникам вузів як майбутній інтелектуальній еліті держави усвідомити свою невід'ємну приналежність до більшої системи, яку вона повинна розвивати, тобто єдність, неподільність універсальних законів розвитку і діяльності підприємства, розвитку суспільства; ефективно будувати розвиваючі взаємовідносини в колективі, суспільстві, з довкіллям; формувати узгоджену індивідуальну і колективну інноваційну творчість, нові ступені ініціативи та інтеграції; прийняти відповідальність за свою діяльність, свій особистий розвиток, розвиток колективу, своєї держави; і при цьому розуміти важливість необхідності системної освіти для інноваційного розвитку.

Поряд із вищими цілями інноваційного розвитку повинні стати мотиви і пріоритети, які не дозволяють проявитися корпоративному егоцентризму організацій, підприємств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бутнік-Сіверський О.* Теоретичні засади інтелектуальної інноваційної діяльності на підприємстві / О. Бутнік-Сіверський, А. Красовська // *Економіка України*. — 2004. — № 12. — С. 31–37.
2. *Вовканіч С.* Соціогуманістичний контекст наукомісткої економіки інноваційного суспільства / С. Вовканіч // *Економіка України*. — 2005. — № 2. — С. 42–48.
3. *Гнатюк С.* Державне стимулювання інтелектуальної діяльності в Україні: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки / С. Гнатюк, С. Здіорук, С. Бублик. — К. : Україна, 2006. — С. 13–18.
4. *Дейнеко Г.* Экономическая сущность интеллектуального капитала и процесса его накопления / Г. Дейнеко // *Вестник ВГУ, Серия "Экономика и управление"*. — 2004. — № 1. — С. 5–9.
5. *Драгунова Т.* Особливості сучасного формування і розвитку наукового потенціалу України в регіональному вимірі / Т. Драгунова, І. Майданік // *Україна: аспекти праці*. — 2007. — № 6. — С. 35–40.
6. *Колот А.* Інноваційна праця та інтелектуальний капітал у системі факторів формування економіки знань / А. Колот // *Україна: аспекти праці*. — 2007. — № 4. — С. 4–9.
7. *Колядин А. П.* Структурные элементы человеческого капитала / А. П. Колядин // *Экономический вестник Ростовского государственного университета*. — 2006. — Т. 4. — № 2. — С. 61–65.
8. *Контуры инновационного развития мировой экономики: Прогноз на 2000–2015 гг.* / под ред. А. А. Дынкина. — М. : Наука, 2000. — 262 с.
9. *Нельсон Р.* Эволюционная теория экономических изменений / Р. Нельсон, С. Уінтер. — М. : Дело, 2002. — 234 с.
10. *Обґрунтування інноваційної моделі структурної перебудови економіки України* / Б. А. Маліцький, О. С. Попович, В. П. Соловійов, В. Я. Артемова, І. Ю. Єгоров. — К. : ЦДПН, 2005. — 64 с.
11. *Тарасевич В. М.* Экуника: гипотезы и опыты / В. М. Тарасевич. — М. : ТЕИС. 2008. — 565 с.
12. *Федулова Л. І.* Інноваційна економіка підприємств України / Л. І. Федулова. — К. : Знання, 2006. — 393 с.
13. *Чухно А. А.* Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А. А. Чухно. — *Економіка України*. — 2010. — № 1. — С. 4–16.
14. *Поляков В. А.* Модели управления предприятием. Организационный механизм / В. А. Поляков. — Минск : ВЭВЭР, 2008. — 176 с.
15. *Україна у вимірі економіки знань* / [В. М. Геєць, В. П. Александрова, Ю. М. Бажал, Д. П. Богиня, А. М. Гуржій] ; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. — К. : Основа, 2006. — 588 с.
16. *Державний комітет статистики України* : Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Стаття надійшла до редакції 25.06.2012.

Tsypurynda V. Forming factors of the intellectual capital.

Foreword. The basis of innovative development of both businesses and the state is a continuous growth of the intellectual capital that is not just a set of achievements of outstanding personalities – political and public figures, scientists, educators, artists, industrialists. It is a complex, multilevel phenomenon that requires constant support from the society and the state, efficient care of the situation and agreed development of science, education, socio-cultural sphere. It is a scientific problem whose solution is essential in epistemological and practical aspect.

Studying factors of the intellectual capital as a component of innovation and its impact on system basis transformation in the economic area of society, led to choosing the **aim** of this research.

During the research were used such **methods** as analysis of statistical data, multidisciplinary synthesis, profiling of environment, ranking of strategic development issues, evaluation of the position of state and enterprises in a competitive environment, an analysis of possible alternatives with the use of modern methods and procedures, strategic analysis of modern information technologies, search for additional sources of information to take account of market and industry characteristics.

The results: the concept of coherence of national systems of science, education, manufacturing, legislation as the main factors of the intellectual capital needs efficient introduction of new knowledge in the learning process, creating the conditions for students' practice by employers; reviving a mid-level of a system of professional training, the system of postgraduate education, etc.

The conclusions: the factors of the intellectual capital of state and enterprises include: transforming educational system to the needs of the time, which requires appropriate strategies of mutually coordinated development of science, education, manufacturing and legislative branch; revival of precise system for complex training of professionals of all sectors of the national economy, taking into account the relationship of comprehensive education, vocational, higher and postgraduate, providing precise legal framework of intellectual property protection, ensuring the development of research and development productions in high schools involving students - future specialists, government should provide substantial increase of status of science and scientific personnel.

Key words: intellectual capital, staff elite, system, universal conformities to law of development, hierarchy of the systems, development stages of the systems, innovative approach, innovative purpose, complex systemic education, project work, educational strategies.

REFERENCES

1. Butnik-Sivers'kyj O. Teoretychni zasady intelektual'noi' innovacijnoi' dijal'nosti na pidpryjemstvi / O. Butnik-Sivers'kyj, A. Krasovs'ka // Ekonomika Ukrainy. — 2004. — № 12. — S. 31–37.
2. Vovkanich S. Sociogumanistychnyj kontekst naukomistkoi' ekonomiky innovacijnogo suspil'stva / S. Vovkanich // Ekonomika Ukrainy. — 2005. — № 2. — S. 42–48.
3. Gnatjuk S. Derzhavne stymuljuvannja intelektual'noi' dijal'nosti v Ukraini: Strategichni priorityty. Analitychni ocinky / S. Gnatjuk, C. Zdioruk, S. Bublyk. — K. : Ukrain'na, 2006. — S. 13–18.
4. Dejnego G. Jekonomicheskaja sushhnost' intellektual'nogo kapitala i processa ego nakoplenija / G. Dejnego // Vestnik VGU, Serija "Jekonomika i upravlenie". — 2004. — № 1. — S. 5–9.
5. Dragunova T. Osoblyvosti suchasnogo formuvannja i rozvytku naukovogo potencialu Ukrainy v regional'nomu vymiri / T. Dragunova, I. Majdanik // Ukrain'na: aspekty praci. — 2007. — № 6. — S. 35–40.

6. *Kolot A.* Innovacijna pracja ta intelektual'nyj kapital u systemi faktoriv formuvannja ekonomiky znan' / A. Kolot // *Ukrai'na: aspekty praci.* — 2007. — № 4. — S. 4–9.
7. *Koljadin A. P.* Strukturnye jelementy chelovecheskogo kapitala / A. P. Koljadin // *Jekonomicheskij vestnik Rostovskogo gosudarstvennogo universiteta.* — 2006. — T. 4. — № 2. — S. 61–65.
8. *Kontury innovacionnogo razvitija mirovoj jekonomiki: Prognoz na 2000–2015 gg.* / pod red. A. A. Dynkina. — M. : Nauka, 2000. — 262 s.
9. *Nel'son R.* Jevoljucionnaja teorija jekonomicheskikh izmenenij / R. Nel'son, S. Uinter. — M. : Delo, 2002. — 234 s.
10. *Obg'runtuvannja innovacijnoi' modeli strukturnoi' perebudovy ekonomiky Ukrai'ny* / B. A. Malic'kyj, O. S. Popovych, V. P. Solovjov, V. Ja. Artemova, I. Ju. Jegorov. — K. : CDPIN, 2005. — 64 s.
11. *Tarasevich V. M.* Jekunika: gipotezy i opyty / V. M. Tarasevich. — M. : TEIS. 2008. — 565 s.
12. *Fedulova L. I.* Innovacijna ekonomika pidpryjemstv Ukrai'ny / L. I. Fedulova. — K. : Znannja, 2006. — 393 s.
13. *Chuhno A. A.* Suchasna finansovo-ekonomichna kryza: pryroda, shljahy i metody i'i' podolannja / A. A. Chuhno. — *Ekonomika Ukrai'ny.* — 2010. — № 1. — S. 4–16.
14. *Poljakov V. A.* Modeli upravlenija predprijatiem. Organizacionnyj mehanizm / V. A. Poljakov. — Minsk : VJeVJeR, 2008. — 176 s.
15. *Ukrai'na u vymiri ekonomiky znan' / [V. M. Gejec', V. P. Aleksandrova, Ju. M. Bazhal, D. P. Bogynja, A. M. Gurzhij] ; In-t ekonomiky ta prognozuvannja NAN Ukrai'ny.* — K. : Osnova, 2006. — 588 s.
16. *Derzhavnyj komitet statystyky Ukrai'ny : Oficijnyj veb-sajt [Elektronnyj resurs].* — Rezhym dostupu : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

УДК 330.341.1

ЛЕБЕДЕВА Лариса, к. е. н., ст. викладач кафедри економічної теорії
та конкурентної політики КНТЕУ

ПРО МЕТОДОЛОГІЮ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Розкрито проблему зміни методології дослідження економіки, застосування нових принципів і методів наукового аналізу за умов становлення постіндустріального суспільства, а саме системного методу, принципу методологічного плюралізму. Виокремлено та обґрунтовано визначальні принципи сучасної методології дослідження постіндустріального суспільства.

Ключові слова: методологія дослідження економіки, постіндустріальне суспільство, постіндустріальна економіка, цивілізаційний підхід, людиноцентричність, творчість, соціально-культурний розвиток.

© Лебедева Л., 2013

28

 ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2013. № 2

Лебедева Л. О методологии исследования постиндустриальной экономики.

Раскрыта проблема изменения методологии исследования экономики, применения новых принципов и методов научного анализа в условиях становления постиндустриального общества, именно системного метода, принципа методологического плюрализма. Названы и обоснованы определяющие принципы современной методологии исследования постиндустриального общества.

Ключевые слова: методология исследования экономики, постиндустриальное общество, постиндустриальная экономика, цивилизационный подход, человекоцентричность, творчество, социально-культурное развитие.

Постановка проблеми. Досі в Україні спостерігаються наслідки світової фінансової кризи: спад обсягів виробництва, ознаки нестабільності у банківському секторі, зростання (порівняно з минулими роками) курсу долара до гривні, валового зовнішнього боргу тощо. Однак ця криза – не поодиноким явищем розладу функціонування інститутів ринкової економіки та індустріального суспільства, а системний процес переходу до нової стадії цивілізаційного зростання – стадії становлення постіндустріального суспільства, що пов'язана зі значними змінами як в інститутах суспільства, так і в економічній сфері. З її настанням набуває актуальності обґрунтування нової системи принципів і методів пізнання економічної дійсності, сучасної методології дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню постіндустріального суспільства та методологічних проблем його дослідження присвячені праці багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених: Д. Белла, В. Іноземцева, Е. Тоффлера, С. Хантингтона, В. Ільїна, В. Базилевича, В. Гейця, Ю. Зайцева, В. Савчука, А. Чухна [1–8] та ін. При цьому чимало питань залишаються невирішеними, зокрема потребує подальшого вивчення система правил і процедур дослідження нової організації економічних відносин – постіндустріального суспільства: адже нова дійсність вимагає й нової методології її дослідження.

Метою статті є виокремлення нових методологічних принципів і методів дослідження економічної дійсності за умов становлення та розвитку постіндустріального суспільства й економіки.

Результати дослідження. Методологію як сферу дослідження можна назвати "наукою про науку", "шляхом досягнення істини". У науковій літературі "методологія" трактується як система певних способів і прийомів, що застосовуються в тій чи іншій сфері діяльності (у науці, політиці, мистецтві тощо), а також вчення про цю систему, загальна теорія методу, теорія в дії [9, с. 365]. Економісти сутність цього поняття розуміють як "підсумок, синтез принципів і засобів пізнання, вироблених людством у процесі його пізнавальної та перетворювальної діяльності" [10, с. 10] та як "вчення про структуру, логічну організацію, методи та засоби діяльності" [11, с. 332].

Дослідивши поняття "постіндустріальне суспільство", можна констатувати, що існують різні трактування його сутності. Деякі вчені

отоотожнюють його з "постіндустріальною економікою". З одного боку, постіндустріальне суспільство – це теоретична абстракція, такий тип соціально-економічного ладу, що прийшов на зміну суспільству індустріальному, чи то "економіка знань", що широко вживається західними економістами, чи економіка нового типу. У будь-якому випадку, використовуючи термін "суспільство майбутнього", мають на увазі таке суспільство, де сфера послуг домінує над сферою матеріального виробництва, інформація та знання стають основними факторами економічного зростання, творчість стає універсальною робочою діяльністю.

З іншого боку, під поняттям "постіндустріальне суспільство" можна також розуміти саме те суспільство з новими характеристиками, що виникає на базі постіндустріальної економіки. З цієї позиції, "постіндустріальне суспільство" – це та спільнота людей, що позитивно ставиться до творчої праці, інновацій, у структурі зайнятості якої переважає сфера послуг (що пов'язано зі зростаючою продуктивністю праці).

У дослідженні природи постіндустріального суспільства та його впливу на світовий економічний розвиток Світовий банк використовує поняття "економіка знань", що охоплює і поняття "інноваційна економіка". Світовий банк у своїй програмі "Знання заради розвитку" розробив спеціальну методологію (*Knowledge Assessment Methodology – КАМ*), що базується на чотирьох елементах (економічний та інституціональний режим, освіта та вміння, інформаційно-комунікативна інфраструктура, інноваційна система), на базі яких вимірюється рівень наближення країни до економіки знань або її досягнення у цій сфері, оскільки оцінюються як країни з розвинутою економікою, так і ті, що розвиваються. На базі показників КАМ розраховується Індекс економіки знань (*Knowledge Economy Index – KEI*), що оцінює успіхи країн за всіма чотирма елементами. За групами досліджується 146 країн, зокрема більшість країн Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) та більше ніж 90 країн, що розвиваються. Щоб забезпечити гнучкість порівняння між країнами, кожний показник відображається у двох варіантах: абсолютному і відносному (таке оцінювання здійснюється на базі нормалізованих даних за шкалою від 0 до 10), групуються ж країни за таким принципом: всі країни, країни регіону, країни з високими та низькими доходами (*таблиця*).

Отже, найкращі успіхи у побудові економіки знань за даними Світового банку на 2012 р., має Швеція. За методологією КАМ це означає, що країна має дієвий економічний та інституційний режим, під яким розуміють якісну регуляторну політику, адекватні тарифні та нетарифні бар'єри, ефективне законодавство; добре налагоджену інноваційну систему, що забезпечує ефективний механізм впровадження інновацій у виробництво; сучасну систему освіти, що готує освічені робочі кадри; інформаційно-комунікативні технології, що забезпечують швидкий доступ до інформації всіх учасників ринку.

**Індекс економіки знань
(країни лідери, Україна і Російська Федерація), 2012 р. [12]**

Країна	Рейтингова позиція	КЕІ	До 1995 р.	Індекс економічного та інституційного режиму	Індекс інноваційності	Індекс освіченості населення	Інформаційно-комунікативні технології
Швеція	1	9.43	0	9.58	9.74	8.92	9.49
Фінляндія	2	9.33	+6	9.65	9.66	8.77	9.22
Данія	3	9.16	0	9.63	9.49	8.63	8.88
Нідерланди	4	9.11	-2	8.79	9.46	8.75	9.45
Норвегія	5	9.11	+2	9.47	9.01	9.43	8.53
Нова Зеландія	6	8.97	+3	9.09	8.66	9.81	8.3
Канада	7	8.92	+3	9.52	9.32	8.61	8.23
Німеччина	8	8.9	+7	9.1	9.11	8.2	9.17
Австралія	9	8.88	-3	8.56	8.92	9.71	8.32
Швейцарія	10	8.87	-5	9.54	9.86	6.9	9.2
Російська Федерація	55	5.78	+9	2.23	6.93	6.79	7.16
Україна	56	5.73	-2	3.95	5.76	8.26	4.96

Серед десятки найуспішніших країн Фінляндія, Нова Зеландія, Норвегія, Канада, Німеччина покращили свої результати порівняно з 1995 р., Велика Британія та США "здали" позиції, зайнявши 14 та 12 місця відповідно, Японія посіла 22 місце.

Україна та Російська Федерація за індексом економіки знань на 56 та 55 місцях відповідно, рейтинг України погіршився на 2 пункти порівняно з 1995 р., тоді як Росія покращила свій рейтинг на 9 позицій. За оцінкою економічного та інституційного режиму Україна посідає 93 місце, отримавши у 3.95 бала, що у 2 рази менше середнього показника по Європі. За оцінкою інновацій Україна на 59 місці, за оцінкою інформаційно-комунікативних технологій – на 77, покращивши свої позиції на 19 позицій порівняно з 1995 р. Лише за оцінкою освіти Україна майже не поступається європейським країнам.

Із загальної оцінки нашої держави в рейтингу країн економіки знань можна зробити певні тривожні висновки. *По-перше*, в Україні дуже низькі показники ефективності економічного та інституційного режиму, які є основою для побудови розвиненої економічної системи взагалі та економіки знань зокрема. Без забезпечення захисту прав інтелектуальної власності та загальної дієвості законодавства неможливо побудувати прогресивний економічний лад, що викликає неабияке занепокоєння. *По-друге*, Україна має двократне відставання від країн великої сімки за витратами держави на дослідження та інновації. Це свідчить, що й у майбутньому зберігатиметься тенденція до відставання нашої країни

від світових лідерів у сфері наукових досліджень та інноваційних розробок. Отже, і перспектива побудови економіки знань залишається примарною. *По-третє*, в Україні не залишається резервів для майбутнього зростання, адже як постачальник дешевої робочої сили та сировини з низькотехнологічною та енергозатратною промисловістю Україна вже вичерпала себе.

Показники України у формуванні економіки знань та наведені висновки повинні стати поштовхом для глибокого осмислення поточних і стратегічних пріоритетів розвитку України. В епоху становлення постіндустріального суспільства необхідно переосмислити систему державних пріоритетів подальшого розвитку національної економіки та передбачити спрямування коштів державного бюджету на розвиток вітчизняних наукоємних технологій, підтримку науки та освіти, розробку та впровадження інновацій у виробництво.

При дослідженні закономірностей і проблем становлення та функціонування постіндустріальної моделі економічного розвитку, особливостей інституціональних форм, відповідних цій моделі соціальної системи, необхідно визначити ту сукупність методів, за допомогою яких можливо пізнати цю складну, за словами Д. Белла [1], аналітичну конструкцію. Основою парадигми таких досліджень слугує нова філософія поглядів на сутність і характер змін, які відбуваються у житті постіндустріального суспільства, його економічної системи, еволюції духовних цінностей людини й загалом системи факторів, за допомогою яких створюється продукт в умовах динамічного науково-технічного розвитку та поширення інтелектуальної власності. Визначальним чинником виникнення потреби у новій парадигмі досліджень є завершення етапу "автономії" економіки у цивілізаційному розвитку та зростаючий взаємозв'язок між соціальною та економічною сферами системи.

На думку Е. Тоффлера, ми стоїмо сьогодні на порозі нової доби синтезу [3]. В усіх інтелектуальних сферах діяльності, від точних наук до соціології, психології й особливо економіки, ми, ймовірно, побачимо повернення до великомасштабного мислення, до загальної теорії, до складання частин до купи. Як слушно зауважують вітчизняні науковці "нова вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем і методів їх розв'язання перебуває у стадії формування, тому є радше потенційно перспективною, бо ще не домінує в системі традиційної методології" [7, с. 229–230].

Отже, нова методологія соціально-економічного дослідження постіндустріального суспільства ґрунтується на таких принципах:

- відхід від ідеології економізму й економічного детермінізму;
- заміна аналізу безсуб'єктної моделі на людиноцентричну, сприйняття людини як мети економічної діяльності, врахування її потреб та інтересів;
- сприйняття та врахування в економічному дослідженні багатомірності та складності економічного життя;

- визнання рівноправності економічних та позаекономічних чинників розвитку сучасної економічної та господарської систем;
- використання принципу методологічного плюралізму в економічному дослідженні.

На сьогодні стає очевидно, що сучасна людина у процесі вибору керується не стільки економічним розрахунком, скільки моральним задоволенням від споживання певного блага. У наукових колах дедалі частіше йдеться про відмову від "споживацького" суспільства, натомість про формування людини-особистості, що стає основою побудови та розвитку постіндустріального суспільства та економіки, саме тому економічний детермінізм втрачає свою актуальність. Подолання безсуб'єктного, позаособистісного ставлення до економічних процесів та явищ, орієнтація на створення людиноцентричного господарського механізму стає основою економічного розвитку. Адже важко заперечувати той факт, що надмірне спрощення економічної дійсності, відірваність реальності від теоретичної моделі стало однією з першопричин кризи економічної теорії. Саме тому нова політична економія ставить у центр свого дослідження людину як мету діяльності, а не її інструмент.

За умов становлення постіндустріального суспільства стає необхідним урахування в економічному дослідженні багатовимірності та складності економічного життя, визнання потреби у синтезуючому мисленні, адже, використовуючи інструментарій одного підходу чи школи ми розкриваємо лише частину істини, залишаючи цілісну проблему поза увагою. Саме тому значного поширення у новій методології дослідження набув принцип методологічного плюралізму. Представники методологічного плюралізму у філософії економіки (Б. Колдуелл, Л. Боленд, Д. Макклоскі та ін.) виступають проти єдиної методології економічної науки та "за свободу вибору методу дослідження" [13, с. 510]. На думку Колдуелла, визначальним положенням у методологічному плюралізмі є те, що "не існує універсального, логічно довершеного методу оцінки теорії" [14, с. 245]. Колдуелл зауважує, що будь-яке дослідження з позицій методологічного плюралізму повинне починатися з "раціональної реконструкції як робіт з методології економіки, так і різних дослідницьких програм у рамках економічної науки" [14, с. 245]. Завданням методології є виявлення, вивчення і порівняння принципів, на яких базуються різні школи, визначення сильних і слабких сторін відповідних теорій, а не просто пошук шляхів удосконалення існуючої теорії. Наступним кроком є критичний аналіз реконструйованої моделі та побудова на її основі нової, вдосконаленої теорії. При цьому, як зазначав австрійський філософ П. Фейербанд, "згодиться все", тобто будь-які методи дослідження [15]. Використання єдиного методу і виконання всіх його вимог, на думку Фейербанда, несумісне ні з реальною практикою наукового дослідження, ні з творчою природою пізнання.

Тобто, практична цінність методологічного плюралізму полягає в тому, що він "розв'язує руки" досліднику, не тримає його в рамках визнаної на певний час методології дослідження, при цьому значно розширюючи інструментарій його роботи.

Рівноправність економічних і позаекономічних чинників розвитку сучасної економічної та господарської систем стає визначальним принципом сучасної методології економічного дослідження, адже із задоволенням базових потреб у людини з'являється час на саморозвиток, задоволення культурних потреб, творчість та ін.

Останнім часом значного поширення набуває використання інституційно-цивілізаційного підходу до аналізу закономірностей функціонування і трансформації соціальних систем. Цивілізаційний підхід не сприймає відомого принципу формаційної парадигми про обов'язковість проходження кожним суспільством однакових етапів історичного розвитку, розглядаючи його як процес взаємовпливів і взаємозв'язків сукупності різних цивілізацій, яким притаманні власні специфічні форми розвитку.

Арнольд Тойнбі визначив цивілізацію як найменший блок історичного матеріалу, до якого звертається той, хто намагається вивчати історію власної країни. Цивілізація – це одиниця суспільного життя, що має межі у часі і просторі, складовою частиною якої є історія країни [16].

Своє розуміння поняття цивілізації С. Хантінгтон виклав у статті "Зіткнення цивілізацій". Цивілізація за Хантінгтоном – культурна спільнота найвищого рангу, вище якої знаходяться видові (у культурному вимірі) ознаки роду людського. Поділ на цивілізації відбувається за сукупністю особливостей, зокрема таких, як мова, історія, релігія, звичаї, інститути. "Цивілізація є певною культурною сутністю. Села, регіони, етнічні групи, народи, релігійні общини – всі вони володіють своєю особливою культурою, що відображає різні рівні культурної неоднорідності" [4].

У книзі Елвіна Тоффлера "Третя хвиля" [3] цивілізаційний процес розвитку представлений у вигляді "трьох хвиль", тобто стадій розвитку суспільства, економіки, технологічного способу виробництва та ін., що змінювали одна одну впродовж історичного розвитку. Фундаментальною ознакою країн "першої хвилі" була роль землі як основного фактору виробництва, основи економіки, життя, культури, сімейної структури та політики. За часів другої хвилі ця роль належала капіталістичній власності – заводам і фабрикам, на яких виготовлялися різноманітні товари. Головною цінністю цивілізації *першої хвилі* є земля; *другої хвилі* – капітал, робоча сила, засоби виробництва; продуктивна сила *третьої хвилі* – знання та інформація. Такої класифікації історичної періодизації людства дотримувався і відомий дослідник постіндустріального суспільства Д. Белл, що виділяв три стадії історичного розвитку: доіндустріальну, індустріальну та постіндустріальну [1].

Головною рисою цивілізаційного підходу є надання першочергового значення людині, яка є відносно відокремленим індивідом, що активно і цілеспрямовано діє як суб'єкт суспільних відносин.

Представники цивілізаційного підходу розглядають економічні явища через призму системного аналізу, зокрема це передбачає:

- необхідність розгляду предмету як цілісного утворення, що містить певні структурні рівні й має певну організованість, де кожен рівень виконує свої функції;
- основа пізнання будь-якого об'єкта через його розвиток, еволюцію;
- виявлення цілей та рушійних сил об'єкта;
- розгляд предмету в сукупності його складових, які мають більш якісні характеристики, ніж поодиночі, тобто у їх синергетичному взаємозв'язку.

Нова загальнонаукова методологія досліджень у рамках цивілізаційного підходу використовує системно-синергетичний підхід до аналізу будь-яких процесів. Ця методологія має такі особливості [17, с. 35–37]:

- об'єкт наукового аналізу досліджується з позицій системності як складова більш широкого об'єкта (зовнішнє середовище). Відкидається ідея атомізму, згідно з якою незалежний, автономно існуючий об'єкт аналізу розглядається в абстракції та замінюється ідеєю його залежності від навколишнього середовища;
- об'єкт є цілісним утворенням, що має власну структуру. На рівні цілісності існують більш глибокі якості, ніж сума властивостей структурних елементів;
- вплив об'єкта наукового аналізу як цілого на його складові здійснюється через організацію взаємодії між ними;
- причини розвитку будь-якого об'єкта системно-синергетична методологія вбачає не лише у зовнішньому впливі, вона розглядає і внутрішні рушійні сили, притаманні йому, як дію, як саморух і саморозвиток об'єкта. Причому здійснюються вони через розгортання двох протилежних процесів – диференціації та інтеграції, єдність яких і забезпечує розвиток об'єкта наукового дослідження.

Розробка й обґрунтування нових правил, принципів і методів економічного дослідження має вагомим практичне значення, адже розуміння внутрішніх спонукальних мотивів і першопричин явищ, що відбуваються у зовнішньому середовищі, та способів їх пізнання є необхідним елементом життя та успішного функціонування як окремої людини, так і суспільства в цілому. Особливої актуальності це набуває нині, на зламі історичних епох та у період формування нової постіндустріальної цивілізації, адже питання двадцять першого століття стоїть так: або Україна увійде до кола розвинених постіндустріальних країн, або так і залишиться країною з нерозвиненими технологіями, в якій більшість населення живе за межею бідності.

Таким чином, використання у науковому дослідженні системного методу в аналізі сучасної дійсності робить можливим отримання більш

повної, сутнісної характеристики змін, що супроводжують процес формування постіндустріального суспільства. Адже для економічних суб'єктів сучасних економічних систем характерний постійний розвиток, зв'язки між ними мають нелінійний характер, а сама система перебуває в динамічному стані.

Системний підхід передбачає суттєві корективи при вивченні суспільства: виключає абсолютизацію однієї з його сторін і надання їй значення первинності відносно інших складових суспільства. Суспільство розглядається як складне утворення, до якого входять політична, економічна, соціальна й духовно-культурна підсистеми, що утворюють упорядковану нерозривну єдність. Застосування ж принципу методологічного плюралізму "розв'язує руки" досліднику, значно розширюючи інструментарій його роботи.

Сьогодні із задоволенням базових потреб основної частини населення постіндустріальних країн можливо стає реалізація людини як творчої особистості та її всебічний культурний розвиток. Із перетвореннями у структурі та якості елементів продуктивних сил, відносин власності у ХХІ ст. складаються умови як для зміни ролі людини у системі виробництва, так і для формування якісно нової парадигми розв'язання теоретичних і практичних проблем цієї зміни. Розуміння творчої праці як основного виду діяльності людини, визнання її внутрішніх потреб, існування людини як члена суспільства – все це є необхідними передумовами для трансформації індустріальної економіки, індустріального суспільства в постіндустріальне.

Висновки. Отже, визначальними принципами сучасної методології дослідження постіндустріального суспільства є відмова від доктрини економічного детермінізму, людиноцентричність економічного аналізу, визнання рівноправності економічних і позаекономічних чинників розвитку сучасної економічної та господарської систем, використання принципу методологічного плюралізму в економічному дослідженні, перехід від абстрактних схем і моделей господарських систем до дослідження умов і чинників самореалізації людини в економічному середовищі у цілісності її духовної, культурної, естетичної сторін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. — М. : Academia, 1999. — 773 с.
2. *Иноземцев В. Л.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы / В. Л. Иноземцев. — М. : Логос, 2000. — 304 с.
3. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. — М. : АСТ, 2004. — 784 с.
4. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций? [Электронный ресурс] / С. Хантингтон. — Режим доступа : www.nbu.gov.ua/polit/93hssc.htm.
5. *Базилевич В.* Метафизика экономики : монография / В. Базилевич, В. Ильин. — 2-е изд., испр. и доп. — К. : Знання ; М. : Рыбари, 2010. — 925 с.

6. Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць ; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. — К., 2009. — 864 с.
7. Зайцев Ю. К. Сучасна політична економія (проблеми та інституціональне поле предмета і методології досліджень) : навч. посіб. / Ю. К. Зайцев, В. С. Савчук. — К. : КНЕУ, 2011. — 337, [3] с.
8. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. — К. : Логос, 2003. — 631 с.
9. *Философский энциклопедический словарь*. — М. : Советская энциклопедия, 1983. — 840 с.
10. Суслов И. П. Методология экономического исследования / И. П. Суслов. — М. : Экономика, 1983. — 216 с.-
11. *Большой экономический словарь* / под ред. А. Н. Азрилияна. — 4-е изд. доп. и перераб. — М. : Ин-т новой экономики, 1999. — 1248 с.
12. Офіційний сайт Світового Банку [Електронний ресурс] // Програма КАМ. — Режим доступу : <http://siteresources.worldbank.org/INTUNIKAM/Resources/2012.pdf>.
13. McCloskey D. N. *The Rhetoric of Economic Science: Essays on Methodology* / D. N. McCloskey. — Boston, 1983. — 549 p.
14. Caldwell B. J. *Beyond Positivism: Economic Methodology in the twentieth century* / B. J. Caldwell. — London, 1982. — 304 с.
15. Фейербенд П. Против методологического принуждения [Электронный ресурс] // Фейербенд П. Избранные труды по методологии науки. — М., 1986. — Режим доступа : kharzarar.skeptik.net/books/feyerab/metod/index.html.
16. Тойнби А. Цивилизация перед судом истории / А. Тойнби. — М. : Айрис-Пресс, 2006. — 592 с.
17. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології) : монографія / С. В. Степаненко. — К. : КНЕУ, 2008. — 312 с.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2012.

Lebedeva L. On the methodology of investigation of postindustrial economics.

The problem. *The current global financial and economic crisis is not an isolated phenomenon of disorder in the functioning of institutions of the market economy and the industrial society, rather it is a systematic transitional process to a new stage of civilization growth – the forming of post-industrial society, that leads to the significant changes in the institutions of society itself and in the economy. With its arrival raises the need to justify a new system of principles and methods in economics, modern methodology of the study, that has become the purpose of this publication.*

The results. *The problem of changing scientific methodology in the economics, the application of new principles and methods of scientific analysis due to formation of postindustrial society have been analyzed in this article, including system method, the principle of methodological pluralism. The system method makes it possible to obtain more complete, essential features of the changes that accompany arrival of the post-industrial society. After all, agents in modern economic systems are characterized by continuous development, connections between them are nonlinear, and the system always is in a dynamic state. The method of methodological pluralism does not keep a researcher within one certain methodology, significantly expanding the tools of his work.*

The conclusions. *The defining principles of modern methodology in post-industrial society have been pointed out, namely: rejection of the doctrine of economic determinism;*

human centric economic analysis; recognition of the equality of economic and non-economic factors in the development of modern economic system; the shift from abstract schemes and economic models to the study of the conditions and factors of self-realization of man in the economic environment as the integrity of his spiritual, cultural, aesthetic sides.

Key words: methodology of investigation of economics, postindustrial society, postindustrial economics, civilization approach, human centrism, creativity, social and cultural development.

REFERENCES

1. *Bell D.* Grjadushhee postindustrial'noe obshhestvo. Opyt social'nogo prognozirovaniya / D. Bell. — M. : Academia, 1999. — 773 s.
2. *Inozemcev V. L.* Sovremennoe postindustrial'noe obshhestvo: priroda, protivorechija, perspektivy / V. L. Inozemcev. — M. : Logos, 2000. — 304 s.
3. *Toffler Je.* Tret'ja volna / Je. Toffler. — M. : AST, 2004. — 784 c.
4. *Hantington S.* Stolknovenie civilizacij? [Jelektronnyj resurs] / S. Hantington. — Rezhim dostupa : www.nbu.gov.ua/polit/93hssc.htm.
5. *Bazilevich V.* Metafizika jekonomiki : monografija / V. Bazilevich, V. Il'in. — 2-e izd., ispr. i dop. — K. : Znannja ; M. : Rybari, 2010. — 925 s.
6. *Gejec' V. M.* Suspil'stvo, derzhava, ekonomika: fenomenologija vzajemodii' ta rozvytku / V. M. Gejec' ; In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrai'ny. — K., 2009. — 864 s.
7. *Zajcev Ju. K.* Suchasna politychna ekonomija (problemy ta instyucional'ne pole predmeta i metodologii' doslidzhen') : navch. posib. / Ju. K. Zajcev, V. S. Savchuk. — K. : KNEU, 2011. — 337, [3] s.
8. *Chuhno A. A.* Postindustrial'na ekonomika: teorija, praktyka ta i'h znachennja dlja Ukrai'ny / A. A. Chuhno. — K. : Logos, 2003. — 631 s.
9. *Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'.* — M. : Sovetskaja jenciklopedija, 1983. — 840 s.
10. *Suslov I. P.* Metodologija jekonomicheskogo issledovaniya / I. P. Suslov. — M. : Jekonomika, 1983. — 216 s.
11. *Bol'shoj jekonomicheskij slovar' /* pod red. A. N. Azrilijana. — 4-e izd. dop. i pererab. — M. : In-t novoj jekonomiki, 1999. — 1248 s.
12. *Oficijnyj sajt Svitovogo Banku [Elektronnyj resurs] //* Programa KAM. — Rezhym dostupu : <http://siteresources.worldbank.org/INTUNIKAM/Resources/2012.pdf>.
13. *McCloskey D. N.* The Rhetoric of Economic Science: Essays on Methodology / D. N. McCloskey. — Boston, 1983. — 549 p.
14. *Caldwell B. J.* Beyond Positivism: Economic Methodology in the twentieth century / B. J. Caldwell. — London, 1982. — 304 c.
15. *Fejrbend P.* Protiv metodologicheskogo prinuzhdenija [Jelektronnyj resurs] // Fejrbend P. Izbrannye trudy po metodologii nauki. — M., 1986. — Rezhim dostupa : khazarzar.skeptik.net/books/fejerab/metod/index.html.
16. *Tojnbi A.* Civilizacija pered sudom istorii / A. Tojnbi. — M. : Ajris-Press, 2006. — 592 s.
17. *Stepanenko S. V.* Instyucional'nyj analiz ekonomichnyh system (problemy metodologii') : monografija / S. V. Stepanenko. — K. : KNEU, 2008. — 312 s.

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

УДК 347.247:336

БОДЮК Адам, к. е. н., ст. науковий співробітник, доцент Київського університету управління та підприємництва

РЕНТНА ПЛАТА ЗА ТРАНСПОРТУВАННЯ ВОДНЕВИХ ТОВАРІВ

Обґрунтовано сутність і перспективи плати за транспортування водневих ресурсів та відповідних доходів держави і користувачів магістральної водневої транспортної системи.

Ключові слова: вуглеводні, трубопроводи, транспортування, ресурси, платник, плата, ставка.

Бодюк А. Фискальная плата за транспортировку водородных товаров. Обоснованы суть и перспективы платы за транспортировку водородных ресурсов и соответствующих доходов государства и пользователей магистральной транспортной системы.

Ключевые слова: углеводороды, трубопроводы, транспортирование, ресурсы, плательщик, рента, ставка.

Постановка проблеми. В економіці будь-якої країни результативність виробничої діяльності значною мірою залежить від забезпеченості потреб її суб'єктів господарювання водневими енергетичними ресурсами. До них належать вуглеводневі (нафта, нафтопродукти, природний газ), вода, аміак та деякі інші хімічні продукти.

До користувачів в Україні чи за її межами ці природні ресурси надходять у вигляді сировини або переробленими у різноманітні товарні форми всіма видами транспорту: автомобільним, залізничним, водним, трубопровідним. Із них трубопровідний вважається найбільш вигідним за економічними (собівартість перевезення, капітальні вкладення, витрати пального тощо), екологічними, часовими (швидкість поставлення) та іншими показниками.

В Україні експлуатується мережа продуктопроводів, зокрема найбільший у Європі (протяжністю близько 25 тис. км) аміакопровід "Тольятті – Горлівка – Одеса", етиленопровід "Чепіль (Угорщина) – Калуш".

Господарське використання магістральних трубопроводів охоплює не тільки сам процес переміщення відповідних товарів з отриманням державою певних доходів, а й використання земельних площ, здійснення природоохоронних заходів, закачування вуглеводнів у підземні сховища тощо, тобто як "економічне природокористування".

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню доходів держави від надкористування, зокрема у формі ренти, присвячені праці І. Андрієвського, О. Боброва, Б. Данилишина, М. Красножона, Б. Малюка, В. Міщенко [1–4] та ін. Науковцями досліджено механізми справляння рентних платежів, проблеми рентного регулювання економічного механізму надкористування, але питання вдосконалення понятійного апарату щодо переміщення цих речовин на відстань як товарів, відповідно товарно-грошові відносини між суб'єктами господарювання і державою залишаються недостатньо висвітленими.

Метою дослідження є обґрунтування сутності та фінансово-економічної доцільності запровадження воднево-фіскального платежу як доходу державної скарбниці, що справлятиметься з суб'єктів господарювання – користувачів вуглеводнотранспортної системи. Предметом дослідження є фіскальне відображення господарської результативності підприємницької діяльності з транспортування водневих товарів у формі ренти (доходів держави) від цієї підприємницької діяльності.

Результати дослідження. Сучасний тлумачний словник української мови трактує ренту як дохід із капіталу, землі або майна, що його власники регулярно одержують, не займаючись підприємницькою діяльністю; дохід у формі процента, одержаного власниками грошового капіталу, держателями цінних паперів із твердим курсом або держателями облігацій рентних позик [5, с. 621].

Транзитне переміщення трубопроводами природного газу, аміаку, нафти і нафтопродуктів слід розглядати як перспективну підприємницьку діяльність із передачі на відстань особливого товару з метою задоволення певних потреб його споживачів та отримання прибутку, в тому числі державою у формі ренти, адже цей досить поширений вид підприємницької діяльності лишається одним із найбільш економічно вигідних.

Законами України про Державний бюджет України щорічно передбачалося, що суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють транспортування трубопровідним транспортом територією України природного газу, нафти та аміаку, вносять до держбюджету рентні платежі за визначеними Законом ставками. Але ставки нарахування рентної плати не були незмінними. Розмір ставки визначався на державному рівні відповідно до потреб наповнення державної скарбниці. Сума рентної плати, яка нарахована за звітний період і не була внесена в установлений строк (протягом 30 календарних днів, наступних за останнім календарним днем звітного місяця), сплачувалася до Державного бюджету України із нарахуванням пені у порядку, встановленому Законом України.

Таким чином, транзит трубопровідним транспортом окремих видів водневих продуктів Уряд України вважає джерелом ренти.

Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2005 р. "Програма діяльності Кабінету Міністрів "Назустріч людям" передбачає: "...установити справедливую ренту (плату) за використання наземного, водного (морського) та трубопровідного видів транспорту, які належать державі або контролюються нею, а також повітряного простору, в тому числі для транзиту продуктів".

Однак транспорт чи його використання не може бути об'єктом нарахування ренти, оскільки рента – це платіж за користування землею чи надрами, а не транспортом. Крім того, є цікава особливість щодо рентної плати за транспортування нафти магістральними нафтопроводами: вона не залежить від відстані транспортування, на відміну від природного газу чи аміаку. Тобто щодо останніх офіційно рента безпосередньо залежить від відстані. Логічно, що сума ренти за транспортування водневих товарів має залежати від відстані, від кількісних параметрів товарів та їх якості. Однак якісні показники водневих товарів офіційною методикою обчислення суми ренти не враховуються.

За Податковим кодексом України (ПКУ), "...рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України – загальнодержавний обов'язковий платіж, який сплачується за надані послуги з транспортування (переміщення) вантажу територією України об'єктами трубопровідного транспорту" [6, с. 39–40]. У цьому визначенні не визначений надавач послуг: мається на увазі держава, оскільки вона отримує ренту, чи суб'єкти господарювання, що контролюють процеси переміщення водневих речовин? Об'єктами трубопровідного транспорту є магістральні трубопроводи [7]. При цьому закачування нафти чи природного газу здійснюється за межами України, їх споживач також може знаходитися поза її межами.

Згадувані законами про Державний бюджет України суб'єкти господарювання, що контролюють і процеси переміщення водневих речовин, належать до обслуговуючих магістральні трубопроводи, за що отримують певні доходи, можуть мати і прибутки.

Потрібно зауважити, що транспортування цих продуктів із Росії в Україну і через її територію здійснюється за міждержавними угодами. Таким чином, послуги з транспортування газу природного або нафти з Росії на територію і через територію України у Західну Європу надає держава. Отже, платежі до державного бюджету в такій ситуації назвати рентою не можна. Міждержавне переміщення товарів трубопроводами логічно називати фіскально-транспортними послугами. Відповідно плату за такі послуги правильно називати, наприклад, фіскально-магістральним доходом.

Суб'єкти господарювання, що спеціально уповноважені Кабінетом Міністрів України, сплачують державі цей платіж, оскільки вони уособлюють державу як надавача послуг і отримувача коштів за транзит товарів від їх споживачів. За своєю сутністю чинна рента – відрахована державі на законодавчій основі частина цієї суми за встановленими державою транспортно-магістральними тарифами, як пропонується їх називати.

Слід наголосити, що за ПКУ поняття ставки застосовується до процесу нарахування безумовного платежу – податку. Доцільно розглянути офіційні визначення, що стосуються поняття ренти і ставки оподаткування, наведені у ПКУ. Рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України – загальнодержавний обов'язковий платіж, який сплачується за надані послуги з транспортування (переміщення) вантажу територією України об'єктами трубопровідного транспорту [6, ст. 14, п. 1.217].

Ставкою податку визнається розмір податкових нарахувань на (від) одиницю (одиниці) виміру бази оподаткування [6, ст. 25, п. 1].

Податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників податку відповідно до цього Кодексу [6, ст. 6, п. 1].

Збором (платою, внеском) є обов'язковий платіж до відповідного бюджету, що справляється з платників зборів, з умовою отримання ними спеціальної вигоди, у тому числі внаслідок вчинення на користь таких осіб державними органами, органами місцевого самоврядування, іншими уповноваженими органами та особами юридично значимих дій [6, ст. 6, п. 2].

Отже, чинна рента – це платіж за вигоду (точніше, за послуги з переміщення вуглеводневих ресурсів як товарів), а не "безумовний платіж", тому її не можна називати податком, відповідно застосовувати поняття ставки податку, бази оподаткування тощо.

Поняття "рента" і "податок" суттєво відрізняються. Щоб підтвердити наведене вище трактування дефініції рента доцільно порівняти особливості надання аналізованих послуг трубопровідним і автомобільним транспортом. Потрібно відзначити, що у разі перевезення цих товарів автомобілями чітко визначається надавач транспортних послуг – транспортне підприємство.

Переміщення водневих товарів залізничним чи автомобільним транспортом не обкладається рентою. Хоча цими транспортними засобами переміщують водневі товари в значних обсягах, навіть на великі відстані, до широкого кола територіально віддалених споживачів тощо. Наприклад, у 2008 р. автомобільним транспортом перевезено 30 млн т, у 2009 р. – 27 млн т нафти і нафтопродуктів. Трубопроводами у 2008 р. перекачано цих речовин 41 млн т, у 2009 р. – 39 млн т [8, с. 231–235]. Наведені цифри свідчать, що обсяги переміщення цих товарів трубопроводами не суттєво перевищують показники автомобільного транспорту.

Отже, справа (щодо сутності доходів) не в транспорті, не у вуглеводнях, а в економічному сприйнятті законодавцями різних видів транспортування. Відповідно до статті 14 Закону України "Про систему оподаткування", рентні платежі належали до загальнодержавних податків та зборів. У Податковому кодексі України поняття, що стосуються рентної плати за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами і нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу й аміаку, також пов'язуються із загальнодержавними податками і зборами.

За ПКУ, платниками рентної плати є суб'єкти господарювання, які експлуатують об'єкти магістральних трубопроводів та надають (організують) послуги з транспортування (переміщення) вантажу трубопроводами України, але поняття "вантаж" означає об'єкт перевезень. За показниками об'єкта визначається плата за перевезення відповідно до транспортних тарифів.

Потрібно зазначити, що за чинною термінологією, вантаж трактується як усі предмети з моменту прийняття для перевезень до здачі одержувачу вантажу. Поняття вантажовідправник розглядається як будь-яка фізична або юридична особа, яка подає перевізнику вантаж для перевезення. Вантажодержувач – будь-яка фізична або юридична особа, яка здійснює приймання вантажів, оформлення товарно-транспортних документів та розвантаження транспортних засобів у встановленому порядку [9]. Таким чином, ця термінологія не має податкової орієнтації, хоча і трубопровідним, і автомобільним транспортом переміщуються на великі відстані одні й ті самі вуглеводневі товари.

У літературі, наприклад, із питань морських перевезень для визначення плати (винагорода) за перевезення вантажу застосовуються терміни: ціна перевезення, тариф, фрахт і провізна плата, які не є тотожними. Фрахт трактується як винагорода, яка встановлюється угодою сторін за фрахтування судна [5, с. 747]. Щодо винагорода за перевезення вантажу, яка нараховується згідно зі встановленими тарифами, використовується термін "провізна плата". За Цивільним кодексом України, провізна плата – це плата за перевезення вантажу, багажу, пошти у розмірі, що визначається за домовленістю сторін або за затвердженими тарифами [10, с. 263]. Аналізоване поняття треба розуміти як ціну транспортної продукції, тобто продукції, отриманої як результат транспортування, яка включає плату за перевезення вантажів і плату за виконання робіт, пов'язаних із перевезенням.

В юридичній літературі висловлюється думка про те, що поняття фрахту значно ширше, ніж винагорода за перевезення. Зміст поняття "фрахт" охоплює будь-яку плату за перевезення вантажу на морському судні, незалежно від того, в якому порядку визначається розмір цієї плати. Сума провізної плати визначається традиційно за такими показниками, як вага (кількість), цінність вантажу, спосіб перевезення, відстань

і швидкість перевезення та ін. Крім того, можуть передбачатися, наприклад, і певні умови щодо зберігання, плата за транспортне експедирування, штрафи [10, с. 261–272]. Тому відправники вимагають правильно зазначати наведені показники у перевізних документах. До речі, ціна перевезення вантажу морським транспортом може визначатися за тарифами, які діють на морському транспорті, або за згодою сторін.

Таким чином, поняття вантажу неправомірно вживати у визначенні об'єкта для обчислення аналізованого фіскального платежу чи по відношенню до платника.

За ПКУ, платником ренти, наприклад, за транзит природного газу територією України є уповноважений Кабінетом Міністрів України суб'єкт господарювання, який надає (організовує) послуги з його транзиту територією України. Логічно, що платником ренти за перевезення водневих товарів мають стати і автотранспортні підприємства – оскільки сума рентної плати залежить від показників переміщення вуглеводнів. До того ж показники фінансового результату від звичайної діяльності та рентабельності операційної діяльності транспорту і зв'язку, за даними Державного комітету статистики України, щорічно значно вищі за показники інших видів економічної діяльності в Україні. Тому база нарахування фіскальної плати за перевезення водневих товарів автотранспортними підприємствами є значущою. Цей вид платежу пропонується називати "авто-фіскальний платіж".

Вище згадуваний "фіскально-магістральний платіж" і "авто-фіскальний платіж" можна об'єднати під загальною назвою "вуглеводно-фіскальний дохід". Об'єктом нарахування цієї фіскальної плати за переміщення нафти та нафтопродуктів мають бути їх фактичні обсяги, що транспортуються територією України у звітному періоді.

Плата за переміщення природного газу та аміаку повинна нараховуватися як сума добутків відстаней відповідних маршрутів їх транспортування (переміщення), узгоджених між платником чинної рентної плати та замовником на відповідний звітний період, на обсяги природного газу та аміаку, транспортованих (переміщених) кожним маршрутом.

За базові нормативи нарахування фіскально-магістрального платежу (чинної ренти) на першому етапі його запровадження варто прийняти їх величини, зазначені у ПКУ: 1.67 грн за транзитне транспортування 1000 м³ природного газу за кожні 100 км відстані відповідних маршрутів його транспортування; 4.5 грн за транспортування однієї тонни нафти магістральними нафтопроводами; 4.5 грн за транспортування однієї тонни нафтопродуктів магістральними нафтопродуктопроводами; 5.1 грн за транзитне транспортування однієї тонни аміаку за кожні 100 км відстані відповідних маршрутів його транспортування. Для всіх згаданих видів транспорту слід враховувати положення ПКУ: зі зміною тарифів до нормативів плати застосовується коригувальний коефіцієнт. Він має

обчислюватися у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (крім "ставки" чинної рентної плати за транзитне транспортування природного газу) [6, с. 362].

Порядок обчислення фіскальної плати за автоперевезення водневих товарів має відповідати визначенням ПКУ. За базовий звітний період для нарахування приймається календарний місяць. Платники самостійно обчислюють суму грошових зобов'язань із фіскальної плати. Сума плати обчислюється як добуток відповідного показника бази нарахування (за ПКУ – об'єкта нарахування) на відповідний норматив та з урахуванням коригувального коефіцієнта, визначеного в установленому порядку.

Також за ПКУ виконується розрахунок фіскальної плати за звітний період (календарний місяць) за встановленою формою і подається платником органу державної податкової служби за місцем його реєстрації протягом 20 календарних днів, що настають за останнім календарним днем звітного періоду, а сума плати за звітний період, що дорівнює календарному місяцю, вноситься на казначейські рахунки платником за місцем його податкової реєстрації авансовими платежами щодаки (15, 25 числа поточного місяця, 5 числа наступного місяця), визначеної за фактичними обсягами природного газу та аміаку і показниками відстані відповідних маршрутів їх транспортування територією України у відповідних декадах місяця; фактичними обсягами нафти і нафтопродуктів, що транспортуються територією України, у відповідних декадах місяця. При цьому плата (за вимогами ПКУ), визначена у звітному періоді з урахуванням фактично сплачених авансових платежів, вноситься платниками до державного бюджету протягом 10 календарних днів, що настають за останнім календарним днем граничного строку подання такого розрахунку.

Якщо сума плати, нарахована її платником за звітний період, не сплачена протягом 10 календарних днів, що настають за останнім календарним днем граничного строку подання розрахунку, на неї нараховується пеня в порядку, встановленому ПКУ. Тобто платник зобов'язаний самостійно вносити основну суму плати і плату за порушення строків її перерахування на казначейські рахунки. Суму фіскально-магістрального платежу (рентної плати) від перевезення нафти, нафтопродуктів і аміаку пропонується обчислювати за нормативами і кількістю (у тоннах).

Відповідно до ПКУ платник несе відповідальність за правильність обчислення суми плати, повноту і своєчасність її внесення до бюджету, а також за своєчасність подання органам державної податкової служби відповідних розрахунків згідно з нормами цього Кодексу та інших законів України. Контроль за правильністю обчислення, своєчасністю і повнотою внесення плати до бюджету здійснюють органи державної податкової служби.

Висновки та пропозиції. Отже, дефініцію "плата за міждержавне переміщення (перекачування, перевезення) водневих товарів" необхідно трактувати як воднево-фіскальний дохід (у тому числі фіскально-

магістральний і авто-фіскальний платежі, відповідно), варто також змінити механізм її нарахування та внесення коштів на казначейські рахунки. Для розробки такого механізму необхідні спеціальні дослідження за підтримки Кабінету Міністрів України.

Доцільно запровадити фіскальну плату за транзитне переміщення водневих ресурсів, яку необхідно обчислювати залежно від виду транспорту (трубопровідного, автомобільного, залізничного) за комплексом показників: кількість та якість товару, час, магістральні тарифи і відстані переміщення. Сума може коригуватися з допомогою коефіцієнтів, встановлених Кабінетом Міністрів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Сучасні проблеми геолого-економічної оцінки та розвитку вітчизняної мінерально-сировинної бази* // Збірник статей за матеріалами постійно діючого семінару. — К. : Обрії, 2010. — 134 с.
2. *Данилишин Б. М. Рентна політика в Україні* / Б. М. Данилишин, В. С. Міщенко. — К. : ЗАТ "НІЧЛАВА", 2004. — 68 с.
3. *Малюк Б. І. Надрокористування у країнах Європи і Америки* : довід. вид. / Б. І. Малюк, О. Б. Бобров, М. Д. Красножон. — К. : Географіка, 2003. — 197 с. : іл. 90. — Бібліогр.: С. 196–197.
4. *Основи економічної геології* : навч. посіб. для студ. геол. спец. вищ. навч. закл. освіти / М. М. Коржнев, В. А. Михайлов, В. С. Міщенко та ін. — К. : Логос, 2006. — 223 с. : іл. — Бібліогр.: С. 218–222.
5. *Сучасний тлумачний словник української мови: 50000 слів* / за заг. ред. В. В. Дубічинського. — Х. : ВД "ШКОЛА", 2006. — 832 с.
6. *Податковий кодекс України*. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 496 с.
7. *Про трубопровідний транспорт* : Закон України від 15.05.1996 № 196.
8. *Статистичний щорічник України за 2009 рік*. — К. : ДП "Інформаційно-аналітичне агентство", 2010. — 566 с.
9. *Про затвердження Правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні* : наказ Міністерства транспорту України від 14.10.1997 № 363. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 20.02.1998 за № 128/2568.
10. *Цивільний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 16 верес. 2011 р. (офіц. текст)*. — К. : Вид. Паливода А.В., 2011. — 380 с. — (Кодекси України).

Стаття надійшла до редакції 07.08.2012.

Bodyuk A. Fiscal fees for the transportation of hydrogen goods.

For Ukraine, the economic of hydrogen energy resources is perspective. Hydrocarbons (oil, oil products, natural gas), water, ammonia and some other chemical products are referred to them. Therefore it is necessary to distinguish this group of products in separate objects of taxation.

Analysis of recent research and publications showed that the issue of improving the conceptual apparatus on transit movement of goods analyzed under commodity-money relations between entities and the state are not addressed by the scientists.

The aim of the article is to substantiate the nature and financial and economic feasibility of the introduction of hydrogen-fiscal payments as income of the treasury.

The presentation of the main material. The essence and fiscal feasibility of introducing fees for transporting hydrogen resources and related state revenue and users of the hydrogen transport system have been substantiated.

The terms "fiscal-transportation payment" and "auto-fiscal payment" have been substantiated. These payments must be given to the state treasury for the carriage of goods by means of transport, as it is needed to generate funds for the operation of roads, pipelines and other transportation infrastructure needs.

Having separated oil and petroleum products, natural gas as a commodity groups, it is logical to introduce a generalized definition of fiscal payment for their transit movement. Therefore it is reasonable to combine the concept under the name "hydrogen-fiscal income." The object of these fiscal charges for moving oil and petroleum products must be their actual volumes transported through Ukraine in the reporting period.

Offer. It is advisable to introduce a fiscal charge for transit transportation of hydrogen resources calculated depending on the type of transport (pipeline, road, rail) according to the set of indicators.

Key words: carbohydrate, pipelines, transportation, resources, payer, payment, rate.

REFERENCES

1. *Suchasni problemy geologo-ekonomichnoi' ocinky ta rozvytku vitchyznjanoi' mineral'no-syrovynnoi' bazy // Zbirnyk statej za materialamy postijno dijuchogo seminaru. — K. : Obrii', 2010. — 134 s.*
2. *Danylyshyn B. M. Rentna polityka v Ukrai'ni / B. M. Danylyshyn, V. S. Mishhenko. — K. : ZAT "NICH LAVA", 2004. — 68 s.*
3. *Maljuk B. I. Nadrokorystuvannja u krai'nah Jevropy i Ameryky : Dovidnykove vydannja / B. I. Maljuk, O. B. Bobrov, M. D. Krasnozhon. — K. : Geografika, 2003. — 197 s. : il. 90. — Bibliogr.: S. 196–197.*
4. *Osnovy ekonomichnoi' geologii' : navch. posib. dlja stud. geol. spec. vyssh. navch. zakl. osvity / M. M. Korzhnev, V. A. Myhajlov, V. S. Mishhenko ta in. — K. : Logos, 2006. — 223 s. : il. — Bibliogr.: S. 218–222.*
5. *Suchasnyj tlumachnyj slovnyk ukrai'ns'koi' movy: 50000 sliv / za zag. red. V. V. Dubichyns'kogo. — H. : VD "ShKOLA", 2006. — 832 s.*
6. *Podatkovyj kodeks Ukrai'ny. — K. : Jurinkom Inter, 2010. — 496 s.*
7. *Pro truboprovodnyj transport : Zakon Ukrai'ny vid 15.05.1996 № 196.*
8. *Statystychnyj shhorichnyk Ukrai'ny za 2009 rik. — K. : DP "Informacijno-analitychne agentstvo", 2010. — 566 s.*
9. *Pro zatverdzhennja Pravyl perevezen' vantazhiv avtomobil'nym transportom v Ukrai'ni : nakaz Ministerstva transportu Ukrai'ny vid 14.10.1997 № 363. Zarejestrovano v Ministerstvi justycii' Ukrai'ny 20.02.1998 za № 128/2568.*
10. *Cyvil'nyj kodeks Ukrai'ny: chynne zakonodavstvo zi zminamy ta dopov. stanom na 16 veres. 2011 r. (ofic. tekst). — K. : Vyd. Palyvoda A.V., 2011. — 380 s. — (Kodeksy Ukrai'ny).*

УДК 368.91:364.442

ПРИВАЛОВА Олена, аспірант кафедри економічної теорії
та конкурентної політики КНТЕУ

СТРАХУВАННЯ ЖИТТЯ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Розглянуто основні світові моделі соціального захисту населення та внесено пропозиції щодо їх застосування в Україні. У ході дослідження виявлено, що для України найбільш сприятлива комбінована система, яка базується на континентальній моделі.

Ключові слова: моделі соціального захисту, ринок страхування життя, глобалізація.

Привалова Е. Страхование жизни в системе социальной защиты населения. Рассмотрены основные мировые модели социальной защиты населения и внесены предложения по их применению в Украине. В процессе исследования выявлено, что для Украины наиболее благоприятна комбинированная система, которая опирается на континентальную модель.

Ключевые слова: модели социальной защиты, рынок страхования жизни, глобализация.

Постановка проблеми. Під впливом процесів глобалізації почав активно розвиватися світовий ринок страхування життя. Це спричинено поступовим погіршенням демографічної ситуації, що призводить до зменшення працюючого населення та збільшення кількості пенсіонерів. Через це ринок страхування життя є центром постійної уваги урядів, а питання його включення у соціальні програми набуває актуальності у багатьох розвинених країнах світу. Уряди цих країн своїми діями стимулюють участь компаній зі страхування життя у розвитку програм довгострокового накопичення для забезпечення старості, з одного боку, а також забезпечують захист споживачів, з іншого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню основних напрямів розвитку світових ринків страхування життя присвячені роботи О. Адамчук [1], О. Гаманкової [2], Л. Нечипорук [3], О. Залетова [4], Л. Шірінян [5] та ін.

Зокрема у праці О. Адамчук зазначається, що за період кризи галузь страхування життя постраждала сильніше, ніж інші види страхування: приріст уповільнився до +4.2 % у порівнянні з +14 % у 2008 р., це спричинено низьким попитом на продукти, пов'язані з інвестиціями [1, с. 34].

На думку українського науковця О. Гаманкової, є всі підстави стверджувати, що ринку страхування життя в його класичному розумінні в Україні практично не існує. За її словами, в той час, коли у розпалі

фінансової кризи Уряд США державною фінансовою допомогою обсягом 18 млрд доларів США рятував свого страхового гіганта AIG, українські страховики не тільки були покинуті своїм Урядом напризволяще, а й позбавлені елементарної можливості своєчасно сплачувати страхувальникам страхові відшкодування через заборону знімати кошти із заблокованих у банках власних депозитних рахунків" [2, с. 8].

Розвиток ринків убезпечення країн ЄС, США, Японії та СНД досліджує у своїй монографії О. Залетов [3, с. 81]. У роботі Л. Нечипорук також йдеться про створення глобального конкурентного середовища, яке обумовлене інтеграцією фінансових відносин, що спричиняє взаємний вплив як національних ринків, так і світових ринків між собою [4, с. 72–73]. Л. Ширінян досліджує ринок страхування Німеччини та визначає показники конкурентоспроможності компаній на ньому [5, с. 439]. Однак комплексний науковий аналіз моделей соціального захисту у контексті його кореляції з ринками страхування життя майже відсутній.

Метою дослідження є визначення світових моделей соціального захисту населення, які представлені у країнах, де страхування життя має найбільшу питому вагу.

У світі з 1997 по 2011 рік обсяги надходжень страхових платежів зі страхування життя зросли у 2.2 раза. За цей період на міжнародному ринку питома вага надходження таких платежів становила 57–62 % від загальних обсягів страхування (табл. 1).

Таблиця 1

Загальний обсяг надходження страхових премій у світі *

Рік	Страхові платежі, млрд доларів США			Питома вага, %	
	ризикове страхування	страхування життя	усього	ризикове страхування	страхування життя
1995	906.78	1 236.63	2 143.41	42.28	57.72
1996	909.10	1 196.74	2 105.84	43.17	56.83
1997	896.87	1 231.79	2 128.67	42.13	57.87
1998	891.35	1 275.05	2 166.40	41.14	58.86
1999	912.75	1 412.36	2 325.11	39.16	60.74
2000	926.50	1 518.40	2 444.90	37.90	62.10
2001	969.95	1 445.78	2 415.72	40.15	59.85
2002	1 098.41	1 536.12	2 634.53	41.69	58.31
2003	1 275.62	1 682.74	2 958.36	43.12	56.88
2004	1 395.22	1 848.69	3 243.91	43.01	56.99
2005	1 452.01	1 973.70	3 425.71	42.39	57.61
2006	1 514.05	2 209.10	3 723.15	40.67	59.33
2007	1 667.78	2 393.08	4 060.87	41.1	58.9
2008	1 780.78	2 438.96	4 218.97	41.7	58.3
2009	1 734.52	2 359.35	4 101.66	42.5	57.5
2010	1 819.31	2 516.37	4 335.69	41.9	58.1
2011	1 968.18	2 626.94	4 595.12	42.8	57.2

Примітка. * Складено за даними [6; 7].

Економічний спад призвів до стрімкого зменшення продуктів unit-linked, що стало причиною стрімкого зниження премій у Великій Британії, Франції, Італії, Ірландії, де продукти дуже схожі. Ринки зі значною часткою офіційних премій, зокрема Німеччини, залишалися досить еластичними. Натомість у США під час кризи подвійне зменшення продажів ануїтетів спричинило зниження премій до 3.8 %. Спад премій зі страхування життя, який почався у 2008 р. у США та Великій Британії зупинився лише у 2011 р., коли портфель премій покращився помірним, керованим зменшенням ощадних продуктів. Загалом за підсумками 2011 р. премії на глобальному ринку страхування життя знизилися на 2.7 % до 2 627 млрд доларів США. Провідними країнами із потужними світовими ринками страхування життя є США, Японія, Велика Британія, Китай та країни Європейського Союзу – Франція, Німеччина, Італія (табл. 2).

Таблиця 2

Країни-лідери зі страхування життя у 2010–2011 рр.

Країна	Страхові платежі, млн доларів США		Зміна за умов інфляції у 2011 р., %	Частка у структурі страхового ринку країни у 2011 р.	Частка у світовому ринку у 2011 р., %
	2011	2010			
США	537 570	506709	2.9	44.6	20.46
Японія	524 668	454 113	6.5	80.1	19.97
Велика Британія	210 067	200 571	-3.3	65.7	8.00
Франція	174 753	193 133	-15.6	64.0	6.65
Китай	134 539	142 999	6.5	80.1	5.12
Німеччина	113 869	114 168	-7.1	46.4	4.33
Італія	105 089	122 063	-20.2	65.5	4.0
Південна Корея	79 161	72 156	2.0	60.7	3.01
Тайвань	64 133	63 920	-7.9	81.8	2.44
Індія	60 442	63 984	-8.5	83.2	2.3
Канада	52 167	50 298	-3.2	43.0	1.99
Австралія	45 187	38 048	2.2	50.7	1.72
Ірландія	43 038	39 296	3.1	82.4	1.64
Південна Африка	41 534	38 667	1.5	79.3	1.58
Бразилія	41 046	33 246	10.2	52.4	1.56
Іспанія	39 257	34 166	6.1	49.1	1.49
Швейцарія	35 083	28 898	3.1	55.2	1.34
Швеція	31 961	29 411	-4.9	75.9	1.22
Нідерланди	31 210	28 553	1.7	28.1	1.19
Бельгія	25 945	25 559	-6.6	63.2	0.99

Із часів кризи 2007 р. збільшилася капіталізація глобального ринку страхування життя, зміцнилися баланси страховиків завдяки значним інвестиційним портфелям і покращенню хеджованих програм, збільшилася ліквідність, продукти стали привабливішими за ціною, до того ж страховики стали утримуватися від спекуляційних операцій, зокрема кредитування під цінні папери [7, с. 22].

За щільністю страхування та співвідношенням платежів, що припадають на душу населення, до ВВП провідних країн світу, показники ринку страхування життя залишаються стабільно високими. У 2011 р. на страхування у розвинених країнах було витрачено в середньому 3 712 доларів США в номінальному виразі на душу населення (порівняно з 118 доларами США на ринках країн, що розвиваються). Із цієї суми 2 168 доларів США було витрачено на страхування життя і 1 544 доларів США на інші види страхування.

Оскільки економічне зростання перевищило зростання страхового ринку, в цілому проникнення страхування скоротилося до 8.6 %, що нижче, ніж десять років тому.

Серед факторів падіння було зниження обсягів бізнесу страхування життя, особливо в Західній Європі. За рівнем проникнення страхування життя на душу населення перше місце посідає Швейцарія (4 421), далі Японія (4 138), Голландія (3 858), Фінляндія (3 788), Люксембург (3 748), Швеція (3 382), Велика Британія (3 347), Нідерланди (1870 доларів США) [8, с. 15]. Серед країн Європи найнижчий показник – 4 долари США на душу населення – припадає на платежі зі страхування життя в Україні, у такому ж діапазоні знаходиться тільки Росія (8 доларів США на душу населення). Можна констатувати, що у всьому світі аналогічна ситуація щодо щільності досліджуваного ринку зафіксована лише у таких країнах Азії, як Пакистан (4) і Бангладеш (5), і це при тому, що у цих країнах кількість населення перевищує населення України у два рази, а ВВП є майже таким самим. Нижчий, ніж в Україні, цей показник тільки у таких країнах Африки, як Нігерія (2), Алжир та Ангола (3 долари США на душу населення) [8, с. 38].

Дуже показові статистичні дані щодо проникнення ринку страхування життя, тобто частки у ВВП відповідних країн, адже воно демонструє значення та вплив ринку на економіку відповідних держав. За даними Sigma, в середньому у всьому світі цей показник становить 3.8 %. Лідером за часткою страхування життя у ВВП за результатами 2011 р. є Тайвань – 13.9 %, Південна Африка – 10.2 %, Велика Британія – 8.7 %, Північна Корея – 7.0 %, Нідерланди – 3.7 %. Серед країн світу за цим показником Україна посідає 60 місце і має 0.07 %, як і Росія, Казахстан, Кувейт, Саудівська Аравія та Ангола [8, с. 39]. Низьке проникнення страхового ринку віддзеркалює всі суперечності і проблеми країн із недосконалою трансформаційною економікою. На ринку страхування життя України практично розвивається єдиний вид – страхування

життя позичальника споживчого або іпотечного кредиту, натомість, на відміну від розвинених країн, дуже повільно розвивається довгострокове страхування життя.

У світі діють декілька моделей соціального захисту населення, які представлені на континентах, де страхуванню життя належить найбільша частка. Згідно з континентальним розподілом ринків страхування життя (табл. 3), велика їх частка у світовому вимірі належить страховим компаніям Азії – 35.85 %, майже така сама частка припадає на країни Європи – 35.68 %, страховики Північної Америки збирають 22.45 % світового ринку платежів галузі. Сукупна частка ринків інших континентів (Латинська Америка, Океанія, Африка) дорівнює лише 6 % світового обсягу страхування життя.

Таблиця 3

Розподіл премій зі страхування життя за континентами*

Країна	Страхові платежі, млн доларів США		Зміна за умов інфляції у 2011 р., %	Частка у структурі страхового ринку країни у 2011 р.	Частка у світовому ринку у 2011 р., %
	2011	2010			
Північна Америка	589 737	557 007	2.3	44.5	22.45
Європа	937 168	956 617	-9.6	56.8	35.68
Азія	941 958	865 753	0.5	72.6	35.85
Латинська Америка	65 197	54 459	9.5	42.3	2.48
Океанія	46 810	39 435	2.2	47.1	1.78
Африка	46 298	43 106	1.3	68.0	1.76
Загалом у світі	2626 944	2516377	-2.7	57.2	100

Примітка. * Складено за даними [8, с. 35].

Упродовж 2011 р. у сфері страхування життя в Західній Європі спостерігалось падіння на 9.8 %, у США, навпаки, відбулося зростання премій на 2.9 %, тоді як у Японії та нових індустріальних азіатських ринках страхування життя зростало більш активно – на 4.4 % в 2011 р. Країни цих континентів розвивають страхування життя у обсягах, які залишаються можливими через запроваджені обов’язкові державні програми соціального захисту. Тобто, рівень розвитку системи соціального забезпечення в країні негативно корелює із попитом на продукти страхування життя: чим більш розвинутою є державна соціальна підтримка, тим менше населення витрачає коштів на довгострокове страхування життя і навпаки.

"Соціальна безпека витісняє приватне страхування. Якщо більша кількість пенсійних накопичень нині прямує через уряд, або якщо державний сектор надає суттєві переваги для сім'ї передчасно загиблих найманих працівників, то за інших рівних умов має бути менше попит на продукти страхування життя і заощадження" [9, с. 16].

На ринках Азії діє переважно японська модель соціального захисту; на ринках США, Великої Британії та Ірландії – англосаксонська модель; континентальна модель притаманна Німеччині, Австрії, Бельгії, Франції, Швейцарії; скандинавська – Швеції, Фінляндії, Данії, Норвегії, південно-європейська – Італії, Іспанії, Греції та Португалії [10, с. 4]. За таким підходом доцільно дослідити основні моделі ринків страхування життя найбільш розвинених країн. Потрібно зауважити, що кожна країна має свої особливості у розвитку досліджуваного ринку, які виходять за межі моделей державного соціального захисту.

Англосаксонська, або американо-британська модель (модель Бевериджа) характеризується мінімальною участю держави у соціальній сфері. Приватні заощадження і приватне страхування у таких країнах, як США і Велика Британія, складають фінансову основу реалізації соціальних програм. Держава із коштів бюджету бере на себе відповідальність лише за збереження мінімальних доходів усіх громадян і за благополуччя найменш слабких і знедолених верств населення. У свою чергу воно максимально стимулює створення і розвиток різних форм недержавного соціального страхування та соціальної підтримки, а також різних засобів і способів отримання і підвищення громадянами своїх доходів. Саме тому в цих країнах значного поширення набули продукти страхування життя з інвестиційною складовою unit-linked та universal-life.

Східноазійська модель соціального захисту охоплює державну пенсійну систему, що забезпечує покриття доходів для літніх людей і інвалідів, а також підтримує боротьбу із бідністю, хворобами, травмами, смертю, старінням, безробіттям тощо. За цією моделлю існують п'ять систем соціального страхування: державні пенсії, медичне страхування, довгостроковий страховий догляд, страхування на випадок безробіття і від пов'язаних із роботою нещасних випадків. Універсальне покриття державними пенсіями і медичним страхуванням є особливістю моделі. Внески у таких схемах є загальним для всіх застрахованих і диференціюються здебільшого за їх платоспроможністю (доходом) [11].

Континентальна модель (модель Бісмарка) встановлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту та тривалістю професійної діяльності. В її основі лежить соціальне страхування, яке фінансуються здебільшого за рахунок внесків роботодавців та застрахованих на принципах професійної солідарності. Сформовані таким чином страхові фонди акумулюють соціальні відрахування із заробітної плати, з яких і робляться страхові виплати. Завдяки дуже вираженій державній політиці у забезпеченні пенсійного захисту, на відміну від англосаксонських ринків,

у Німеччині, Австрії, Бельгії переважають продукти страхування життя з гарантіями накопичення, тоді як у Франції та Італії почали розвиватися продукти unit-linked.

За *скандинавською моделлю* держава гарантує всім громадянам отримання соціальних послуг та виплат, які не обумовлюються їх зайнятістю та сплатою страхових внесків. Рівень соціальної захищеності, пропонований цією моделлю, досить високий. Система діє через оподаткування страхових внесків підприємців і найманих працівників, а також через перерозподіл (бюджет або соціально-страхові фонди). Частка соціальних витрат дуже висока. Нова пенсійна система заснована на принципі роботи фондів, при чому споживачі можуть вибирати постачальників таких послуг. Ця модель певною мірою втілюється в політиці Швеції, Фінляндії, Данії, Норвегії.

Англосаксонський ринок соціального захисту представлений двома найпотужнішими країнами світу – США та Великою Британією. Ринок страхування життя Сполучених Штатів Америки є найбільшим у світі, займає 20.46 % та за результатами 2011 р. зібрав 537.57 млрд доларів США страхових платежів. Ця галузь є невід’ємною частиною економіки усіх 50 штатів США й округу Колумбія. Інвестиції компаній сприяють розвитку національної економіки, а американці та їхні сім’ї завдяки продуктам зі страхування життя отримують фінансову стабільність, оскільки виплати страховиків життя є основою фінансової безпеки для жителів у кожному штаті. У 2010 р. 898 страховиків життя мали юрисдикцію у Сполучених Штатах і ще 19 – на територіях США. У кожному штаті існують власні вимоги щодо ліцензування компаній і агентів, правил продажу продуктів, іспитів щодо ринкової поведінки, а також законів і правил для забезпечення платоспроможності і захисту споживачів. Для ведення бізнесу в декількох штатах страховик повинен подати заявку і отримати ліцензії від кожного штату до створення відповідного місцевого представництва.

Продукти страхування життя із гарантованою прибутковістю продаються на всіх великих континентальних європейських ринках страхування життя. Тим не менш, у другій половині 90-х років ХХ ст., французькі, італійські та іспанські страховики життя почали просувати продукти unit-linked. Успіх цих продуктів дозволив компаніям зменшити їх інвестиційний ризик, оскільки він в основному лягає на страховальників, таким чином, знизити їх вплив на суперечності фондового ринку, низькі проценти та з метою конкуренції з пенсійними фондами, важливість яких постійно зростала. Пенсійні схеми традиційно не покривають ризики смерті та не поширюються на інвестиційні ризики – всі ці ризики переносяться на споживачів, тому безпека та запобігання цих ризиків заміщується очікуванням більш високих прибутків. Однак німецький менталітет зосереджений на запобіганні ризиків, чим відрізняється від

орієнтованого на ризик і прибутки ринку Великої Британії. На ринку страхування життя Великої Британії переважають продукти unit-linked, у той час як на німецькому ринку (а також на деяких інших континентальних страхових ринках, зокрема швейцарському і австрійському) переважають продукти із гарантіями накопичення. Відмінності різних договорів страхування життя наведено у *табл. 4*.

Таблиця 4

Порівняльна характеристика продуктів unit-linked і традиційного страхування життя

Елементи договору страхування життя	Традиційне страхування життя, що містить прибуток і гарантований дохід за договором	Unit-linked страхування життя
Інвестиційні ризики	Бере на себе страховик життя в обсязі, що гарантує	Бере в основному страхувальник
Розміщення резервів	Визначається страховиком життя	Визначається власником поліса
Виплати за ризиком смерті	Гарантовані виплати у разі смерті плюс накопичені бонуси (залежно від методу розподілу прибутку)	Вищі за гарантовані виплати у разі смерті, вартість накопичених коштів іноді змінюються (наприклад, у разі смерті плюс накопичені кошти або мінімальна допомога по смерті плюс накопичені кошти)
Виплати зі страхування на дожиття	Гарантовані виплати при дожитті плюс накопичений річний бонус (на основі інвестиційної продуктивності)	Визначається накопиченими фондами
Викупні суми	Математично розраховані плюс накопичені бонуси (залежно від системи розподілу прибутку), зменшуються на сплату за дострокове розірвання	Значення накопичених коштів зменшується на сплату за дострокове розірвання

Висновки. На основі викладеного, можна констатувати, що із проаналізованих світових моделей соціального захисту та системи страхування життя для України найбільш сприятливою вважається комбінована система, яка спирається на континентальну модель. Яскравими прикладами такої адаптованої системи слугують країни Східної Європи: Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина та ін. У подальших дослідженнях доцільно детально проаналізувати ринки страхування життя цих країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Адамчук Е.* Основные тенденции страхования в развивающихся странах в кризис / Е. Адамчук // *Страховое дело*. — 2012. — № 3. — С. 33–37.
2. *Гаманкова О.* Страховий ринок України в глобальному страховому просторі // *Страхова справа*. — 2012. — № 2 (46). — С. 8–12.
3. *Нечипорук Л.* Страховий ринок: закономірності становлення та розвитку в умовах глобалізації : монографія / Л. Нечипорук. — Х. : Право, 2010. — 280 с.
4. *Залетов О. М.* Убезпечення життя : монографія / О. М. Залетов. — К. : Міжнар. агенція "БІЗОН", 2006. — 688 с.
5. *Шірінян Л.* Конкуренція на ринку страхових послуг Німеччини в 1999–2010 роках / Л. Шірінян // *Журнал європейської економіки*. — 2012. — № 11 (4). — С. 490–509.
6. *Sigma insurance research.* World insurance in 2010. Premiums back to grow [Електронний ресурс] / Swiss Re. — Way of access : www.swissre.com. — Назва з екрана.
7. *Sigma insurance research.* Global insurance review 2011 and outlook of 2012–2013 [Електронний ресурс] / Swiss Re. — Way of access : www.swissre.com. — Назва з екрана.
8. *Sigma insurance research.* World insurance in 2011. Non-life insurance ready for take-off [Електронний ресурс] / Swiss Re. — 2012. — № 3. — Way of access : www.swissre.com. — Назва з екрана.
9. *Thorsten Beck and Ian Webb* // *Determinants of Life Insurance Consumption across Countries* // World Bank and International Insurance Foundation. — 2002. — 45 p.
10. *Europäische Kommission.* Soziale Sicherheit in Europa. — Luxemburg, 1995. — S. 1995; *Hanesch W.* Soziale Sicherung im europäischen Vergleich // *Aus Politik und Zeitgeschichte*. — Bd. 34-35/98. — S. 3–10.
11. *Social security in Japan (2011 edition)* – Токуо [Електронний ресурс] / National institute of population and social security research. — Way of access : <http://www.ipss.go.jp/s-info/e/Jasos2011/ss2011.pdf>. — Назва з екрана.
12. *Страховий ринок України: стан та перспективи розвитку* / за заг. ред. А. А. Мазаракі. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2007. — 460 с.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013.

O. Pryvalova Life insurance in the system of social protection of population.

The problem. Under the influence of globalization processes life insurance market has become a center of constant attention of the government, and an issue of its recognition as a social program has become acute in many developed countries and in Ukraine.

The purpose of the article is to identify global models of social protection system for population in the countries, where life insurance has the largest share.

The results of the study. There are several models of social security system in the world. Life insurance develops in certain amounts that are possible through the government compulsory social protection programs. That is, the size of the social security

system in the country is negatively correlated with the demand for life insurance products: the more developed is the state social support, the less people spend money for term life insurance and vice versa. The Anglo-Saxon or American-British, Continental and Scandinavian models of social security system have been analyzed in the article. Besides the author has made the comparative analysis of traditional life insurance contracts and unit-linked.

The conclusion. *The result of the analysis offered by the author is that combined system based on the continental model is most susceptible for Ukraine*

Key words: models of social protection, life insurance market, globalization.

REFERENCES

1. Adamchuk E. Osnovnye tendencii strahovanija v razvivajushhihsja stranah v krizis / E. Adamchuk // Strahovoe delo. — 2012. — № 3. — S. 33–37.
2. Gamankova O. Strahovij rynek Ukrai'ny v global'nomu strahovomu prostori // Strahova sprava. — 2012. — № 2 (46). — S. 8–12.
3. Nechyporuk L. Strahovij rynek: zakonimosti stanovlennja ta rozvytku v umovah globalizacii' : monografija / L. Nechyporuk. — H. : Pravo, 2010. — 280 s.
4. Zaljetov O. M. Ubezpečennja zhyttja : monografija / O. M. Zaletov. — K. : Mizhnar. agencija "BIZON", 2006. — 688 s.
5. Shirinjan L. Konkurencija na rynku strahovyh poslug Nimechchyny v 1999–2010 rokah / L. Shirinjan // Zhurnal jevrops'koi' ekonomiky. — 2012. — № 11 (4). — S. 490–509.
6. Sigma insurance research. World insurance in 2010. Premiums back to grow / Swiss Re. — Way of access : www.swissre.com.
7. Sigma insurance research. Global insurance review 2011 and outlook of 2012–2013 / Swiss Re. — Way of access : www.swissre.com.
8. Sigma insurance research. World insurance in 2011. Non-life insurance ready for take-off / Swiss Re. — 2012. — № 3. — Way of access : www.swissre.com.
9. Thorsten Beck and Ian Webb // Determinants of Life Insurance Consumption across Countries // World Bank and International Insurance Foundation. — 2002. — 45 p.
10. Europäische Kommission. Soziale Sicherheit in Europa. — Luxemburg, 1995. — S. 1995; Hanesch W. Soziale Sicherung im europäischen Vergleich // Aus Politik und Zeitgeschichte. — Bd. 34-35/98. — S. 3–10.
11. Social security in Japan (2011 edition) – Tokyo / National institute of population and social security research. — Way of access : <http://www.ipss.go.jp/s-info/e/Jasos2011/ss2011.pdf>.
12. Strahovij rynek Ukrai'ny: stan ta perspektyvy rozvytku / za zag. red. A. A. Mazaraki. — K. : Kyi'v. nac. torg.-ekon. un-t, 2007. — 460 s.

УДК 005.34

ХУДІК Олена, аспірант кафедри банківської справи КНТЕУ

КОРПОРАТИВНЕ УПРАВЛІННЯ ЯК СИСТЕМА ВІДНОСИН УЧАСНИКІВ ДІЯЛЬНОСТІ

Узагальнено існуючі підходи економічної теорії і практики до проблеми розуміння і трактування сутності корпоративного управління в умовах запровадження передової світової практики у створюваних та функціонуючих вітчизняних системах управління, сформульовано авторське визначення сутності корпоративного управління.

Ключові слова: корпоративне управління, банк, агентська проблема, принцип залишкового контролю, теорія агентських витрат, зацікавлені особи.

Худик Е. Корпоративное управление как система отношений участников деятельности. Обобщены существующие подходы экономической теории и практики к проблеме понимания и трактовки сущности корпоративного управления в условиях внедрения передовой мировой практики в новых и функционирующих отечественных системах управления, сформулировано авторское определение сущности корпоративного управления.

Ключевые слова: корпоративное управление, банк, агентская проблема, принцип остаточного контроля, теория агентских издержек, заинтересованные лица.

Постановка проблеми. Дотримання високих стандартів корпоративного управління в контексті глобалізаційних процесів є обов'язковою вимогою інвесторів до потенційних партнерів, лістингу на фондових біржах, що покращує можливості залучення банком інвестицій і дозволяє зменшити вартість залучення капіталу. Орієнтоване на зростання вартості банку корпоративне управління оптимізує весь комплекс бізнес-процесів і тим самим сприяє збільшенню його прибутків.

Зважаючи на зростання інтересу інвесторів, кредиторів, органів нагляду, суспільства, акціонерів та менеджменту банків (далі – зацікавлених осіб) до корпоративного управління (далі – КУ), можна зробити висновок про відповідне зростання актуальності питання розуміння сутності цього явища, розробки і впровадження ефективної системи КУ, а також поліпшення якості існуючих систем КУ у вітчизняних банках.

Однак лишається певна неузгодженість щодо трактування власниками сутності корпоративного управління. Через це у подальшому при налагодженні системи КУ багато банків припускаються помилок, які призводять до фінансових збитків акціонерів компанії. Усуненню зазначеної проблеми сприятиме узагальнення існуючих підходів сучасної економічної теорії і практики щодо розуміння і трактування сутності корпоративного управління.

© Худік О., 2013

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми тлумачення корпоративного управління в банках розглядаються як зарубіжними, так і вітчизняними науковцями і практиками, однак єдиного підходу до розуміння його сутності в сучасній економічній літературі досі не сформовано. Це можна пояснити тим, що автори підходили до формування визначення з різних позицій, спираючись на власні наукові пріоритети.

Питання корпоративного управління розглядається широким колом науковців і практиків [1–12], загальне інформаційне надбання можна згрупувати таким чином:

- законодавчі та нормативні акти, серед основних: Закони України "Про Національний банк України", "Про банки і банківську діяльність", "Про акціонерні товариства"; Рішення Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку "Про затвердження Принципів корпоративного управління";
- методичні рекомендації, розроблені світовою спільнотою та вітчизняними практиками, зокрема: Рекомендації з посилення корпоративного управління Базельського комітету з банківського нагляду; Методичні рекомендації щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України та Методичні рекомендації щодо організації та функціонування систем ризик-менеджменту в банках України, розроблені НБУ;
- внутрішні нормативні положення банків, що регламентують питання організації корпоративного управління та врегулювання низки фінансових аспектів, що виникають у процесі реалізації корпоративної стратегії;
- наукові праці з теорії та методології корпоративного управління зарубіжних та вітчизняних авторів – Дж. Гелбрейт [1], А. Берлі, Г. Мінз [2], Р. Коулз [3], М. Дженсен, У. Меклінг [4], П. Друкер [5], К. Маєр [6], В. Гриньова [9], В. Євтушевський [10], І. Івасів [11], О. Краковський [12].

Незважаючи на значні здобутки дослідників щодо організації та налагодження якісної системи корпоративного управління, залишається невирішеним питання єдиного трактування сутності КУ в банках, що створює перешкоди на шляху практичного впровадження його принципів і засад.

Метою статті є розв'язання проблеми неузгодженості підходів до трактування сутності корпоративного управління шляхом узагальнення існуючих у сучасній економічній теорії і практиці підходів до розуміння сутності явища та формулювання авторського концептуального підходу до його трактування, що сприятиме впровадженню прогресивного світового досвіду у створюваних і функціонуючих вітчизняних системах управління.

Результати дослідження. До тлумачення та розуміння сутності корпоративного управління для вітчизняних банків найбільш логічно підходити з позицій узагальнення існуючих підходів сучасної економічної теорії і практики та їх критичної оцінки.

Інтерес до корпоративного управління з боку зацікавлених в ефективному функціонуванні банку сторін цілком мотивований: як для інсайдерів, так і для зовнішніх спостерігачів наявність системи якісного КУ – запорука більшої інформаційної відкритості й прозорості, що само собою підвищує інвестиційну привабливість, допомагає в залученні довгострокових інвестицій, здешевлює вартість кредитних ресурсів і, в кінцевому результаті, підвищує вартість банку.

Дослідження проблем запровадження у діяльність вітчизняних банків засад корпоративного управління дає змогу виділити найбільш істотні перешкоди, а саме:

- неповна відповідність сучасного рівня українського законодавства у сфері корпоративного управління міжнародним стандартам, зокрема у ньому немає ефективно діючих норм, регулюючих відповідальність керівників корпорацій за свої дії на шкоду акціонерному товариству, закріплюючих відповідальність за зловживання акціонерів;
- слабке сприйняття вітчизняними компаніями (у т. ч. банками) так званої "соціальної функції" як необхідного елементу існування корпорацій;
- наявність специфічних "тісних" відносин між керівництвом і власниками великих пакетів акцій;
- слабке сприйняття українськими компаніями сучасних тенденцій розвитку корпоративного управління, заснованих на формуванні якісно нових взаємин суб'єктів корпоративного управління.

Полеміка довкола цього питання розгорнулася через відсутність у сучасних наукових колах єдиного підходу до тлумачення та розуміння сутності КУ. Отже, доцільно критично розглянути найбільш поширені підходи щодо трактування цього питання та шляхом синтезу конструктивних аспектів розглянутих позицій сформулювати визначення категорії "корпоративне управління".

Більшість науковців схиляються до думки, що КУ в нефінансових установах не має суттєвих відмінностей від КУ в банках [1, с. 114]. Поділяючи їхні погляди, варто розглянути всі наукові та практичні підходи до визначення і трактування сутності корпоративного управління, керуючись тим, що основним його об'єктом є корпорація, яка може являти собою банки та їх об'єднання.

Підходи до визначення сутності корпоративного управління доцільно згрупувати таким чином:

- розвиток сутності корпоративного управління в працях зарубіжних науковців;

- підходи спеціалізованих міжнародних організацій до трактування сутності КУ;
- сучасні трактування сутності КУ вітчизняними науковцями;
- позиції державних органів регулювання, щодо визначення суті "корпоративного управління".

Зарубіжні науковці, які першими розпочали роботу над визначенням сутності КУ та його специфіки, на сьогодні найбільш детально опрацювали зазначену проблему і виявили низку проблем, пов'язаних із впровадженням засад КУ у процес управління компанією в цілому.

На початку 30-х років ХХ ст. Адольф Берле і Гардінер Мінкс шляхом детальних досліджень та експериментів дійшли висновку, що інтереси контролю над корпорацією радикально відмінні від інтересів володіння власністю корпорації [2]. Таким чином, інтереси власників капіталу і агентів, які здійснюють управління цим капіталом, не співпадають. Тому процес розподілу прав власності і контролю стикається з проблемою невідповідності інтересів власників і найманих менеджерів, яка в економічній літературі відома як агентська проблема.

У 1937 р. Рональд Коулз розробив контрактну теорію фірми, прямо пов'язану з розв'язанням агентської проблеми. На його думку, конфлікт інтересів, що виникає між власниками та менеджерами, вирішується укладенням відповідного контракту, що якнайповніше включає в себе всі права і умови співпраці сторін. Проте проблема таким чином не вирішується, адже передбачити всі можливі ситуації, пов'язані з управлінськими процесами, неможливо. Саме тому відносини між сторонами, що домовляються, ґрунтуються на принципі залишкового контролю, за яким менеджер має право приймати рішення на свій розсуд залежно від ситуації, яка не знайшла відображення у контракті. Фактично згідно з цим підходом власники погоджуються приймати на себе додаткові витрати, пов'язані з розбіжністю інтересів [3, с. 386–405].

Означені вище проблеми детально були розроблені Майклом Дженсеном і Вільямом Маклінгом, які сформулювали теорію агентських витрат у 70-х роках ХХ ст. Агентські витрати – це величина втрат для інвесторів, які пов'язані з розподілом прав власності та контролю [4, с. 118–191].

Над проблемою корпоративного управління працював також Пітер Друкер, який у 1945 р. зазначив, що корпоративне управління орієнтоване на створення таких моделей управління корпораціями, в яких акціонери дійсно могли б реалізувати свої права та обов'язки [5]. Згідно з позицією М. Дженсена і В. Маклінга модель КУ повинна бути побудована таким чином, щоб мінімізувати агентські витрати, залишаючи за акціонерами повноцінний корпоративний контроль.

Серед специфічних підходів, що тяжіють до юридично-правової оцінки діяльності корпорацій та організації корпоративного управління, цікава зокрема думка К. Маера, який вважає, що КУ є саме організаційною угодою, за якою певна компанія репрезентує та обслуговує інтереси власних

інвесторів. Така угода може охоплювати різні аспекти діяльності корпорації – організацію роботи вищих керівних органів, систему мотивації персоналу, процедуру банкрутства тощо. До того ж необхідність такої угоди впливає, на думку науковця, здебільшого із відмежування права власності від процесу управління сучасним акціонерним товариством [6, с. 25].

Можна погодитися з тим, що основна функція корпоративного управління повинна забезпечувати діяльність компанії в інтересах колективних акціонерів, які здійснюють її фінансування. Потрібно зазначити, що зведення змісту корпоративної діяльності лише до її юридичних, навіть інституційних аспектів є певним спрощенням.

Спеціалізовані міжнародні організації, серед яких Світовий банк, Базельський комітет з питань банківського нагляду, Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), Міжнародна фінансова корпорація та інші, формуючи свої підходи до трактування сутності поняття "корпоративного управління", керувалися теоретичними розробками зарубіжних науковців.

Фахівці Міжнародної фінансової корпорації визначають КУ як систему виборних та призначених органів акціонерного товариства, яка управляє ним, відбиває баланс інтересів його власників і спрямована на отримання максимально можливого прибутку від усіх видів діяльності товариства в межах чинного законодавства [7, с. 90].

Корпоративне управління слід розглядати не як просту сукупність юридичних, організаційних норм і правил, у рамках яких функціонує певна корпорація, а як систему економічних, навіть соціально-економічних відносин, на базі яких формуються стосунки як між усіма учасниками конкретної структури, так і між учасниками і зовнішніми агентами, що є суб'єктами інституційного регулювання.

Саме тому визначення, запропоноване ОЕСР і Світовим банком, є найбільш чітким. Згідно з ним КУ є невід'ємним елементом принципів корпоративного управління, розроблених цими організаціями в 1999 р., і являє собою систему виборних і назначених органів, що здійснюють управління діяльністю публічних акціонерних товариств, яка відображає баланс інтересів власників і орієнтована на забезпечення максимально можливих прибутків від усіх видів діяльності відкритого акціонерного товариства в рамках законодавчо визначених норм [8].

У вітчизняній науці питання корпоративного управління в цілому, та його сутності зокрема розглядаються відносно недавно, але чимало науковців, переосмисливши здобутки західної економічної теорії та практики, сформуvalи власну думку щодо сутності КУ [9–12].

У найбільш загальному значенні поняття "корпоративного управління", як зазначає В. Гриньова, походить від англійського "corporate governance", що в буквальному перекладі означає "корпоративне управління" або "корпоративний уряд". Відповідно до цього термін

"корпоративне управління" досить часто розглядається саме як процес організації діяльності вищих керівних органів корпорації [9, с. 39].

На думку В. Євтушевського, КУ – "процеси регулювання власником руху його корпоративних прав з метою отримання прибутку, управління корпоративним підприємством, відшкодування витрат через отримання частки майна при його ліквідації" [10, с. 17]. І. Івасів визначає це явище як "систему відносин між власниками, органами управління компанією, а також її клієнтами, працівниками, кредиторами, інвесторами, органами влади з метою забезпечення добробуту власників та суспільства в цілому" [11, с. 209]. Такий підхід акцентує увагу на соціальній відповідальності компанії та її залежності від стейкхолдерів.

Прихильником поглядів Берле, Мінза, Дженсена і Мерклінга є Олександр Краковський, президент інвестиційної компанії "Prime capital Securities", який визначає корпоративне управління як практику і вивчення шляхів вдосконалення взаємовідносин між різними зацікавленими сторонами в корпорації. Корпоративне управління сконцентроване насамперед на відносинах між керівництвом, різними класами акціонерів і кредиторами. Основне питання – це механізми контролю аутсайдерами інсайдерів [12]. Цю позицію можна вважати найбільш слушною, оскільки корпоративне управління, як і будь-яка інша система науково-практичних знань, має постійно перебувати в розвитку і вдосконалюватися, збагачуючись не лише теоретичними гіпотезами і судженнями, а й практичними надбаннями зі створення системи ефективної взаємодії між стейкхолдерами корпорації.

Вітчизняні органи державного регулювання (Національний банк України та Державна комісія з цінних паперів та фондових ринків) офіційно засвідчили свої позиції щодо сутності КУ. Так, НБУ в методичних вказівках з інспектування банків "Система оцінки ризиків" визначає КУ як "систему організації діяльності та контролю банку". Корпоративне управління визначає розподіл прав і обов'язків між різними учасниками корпорації, а саме: спостережною радою банку (радою директорів), керівництвом (правлінням) банку, акціонерами та іншими зацікавленими сторонами (для банків – насамперед вкладниками та іншими кредиторами), а також правила та процедури прийняття рішень щодо справ банку. У такий спосіб забезпечується визначення та виконання завдань організації та моніторинг її діяльності. Основна мета КУ – забезпечити чесний та прозорий бізнес, відповідальність та підзвітність усіх залучених до цього сторін [13].

Позиція Державної комісії з цінних паперів та фондових ринків зафіксована у Законі України "Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні" (зі змінами і доповненнями), згідно з яким корпоративне управління – "система відносин, яка визначає правила та процедури прийняття рішень щодо діяльності господарського товариства та здійснення контролю, а також розподіл прав і обов'язків між органами товариства та його учасниками стосовно управління товариством" [14].

Потрібно зауважити, що в положеннях Закону України "Про акціонерні товариства" [15] досі не визначено підхід до трактування сутності КУ та його функціонального навантаження в акціонерних товариствах, що у практичній площині стримує та ускладнює процес належної організації такої системи.

Аналіз чинного законодавства України, згідно з яким здійснюється організація, контроль та нагляд за станом системи корпоративного управління у вітчизняних банках, виявив неузгодженості, що актуалізує потребу внесення коригувань та змін до них. Проблемними та досі неврегульованими щодо організації ефективної системи КУ залишаються такі питання:

- відсутність законодавчо формалізованого визначення сутності поняття "конфлікт інтересів", порядку ідентифікації та законних інструментів врегулювання ситуацій, що містять у собі конфлікт інтересів;
- встановлення відповідальності за провокування конфлікту інтересів та критеріїв оцінки дій вищого керівництва щодо врегулювання конфлікту інтересів;
- неоднозначність розмежування функціонального навантаження органів управління та контролю у банку;
- потреба конкретизації відповідальності вищого керівництва банку за результати його діяльності в цілому та прийняття рішень, що суттєво знижують ефективність діяльності банку зокрема;
- уточнення кваліфікаційних вимог до кандидатів на керівні посади банку, а також періодичність та підстави перевірки Національним банком ділової репутації посадових осіб банку;
- потреба розширення повноважень НБУ і надання права вимагати позачергового скликання загальних зборів акціонерів банку – публічного акціонерного товариства та загальних зборів учасників кооперативного банку з одночасним уточненням підстав та порядку скликання таких зборів.

Отже, основною проблемою управління компанією сьогодні є створення ефективних механізмів, які б забезпечували дотримання інтересів акціонерів та інших зацікавлених осіб в умовах, коли більша частина інформації, необхідної для прийняття поточних і стратегічних рішень, розподілена асиметрично на користь менеджерів, які переслідують власні інтереси, на основі адекватного розуміння та трактування сутності корпоративного управління.

Деталізований аналіз основних поглядів на трактування сутності "корпоративного управління" дає можливість ідентифікувати аспекти, яким приділяється найбільше уваги і, відповідно, встановити основні положення, за якими розуміється та розвивається КУ у вітчизняних банках (таблиця).

Аналіз підходів до трактування сутності "корпоративного управління"

Аспекти КУ	Зарубіжні науковці					Міжнародні організації			Українські науковці			Вітчизняні органи нагляду та регулювання			
	А. Берле і Г. Мінкс	Р. Коулз	М. Дженсен і В. Маклінг	П. Друкер	К. Маєр	Світовий банк	Базельський комітет з питань банківського нагляду	ОЕСР	Міжнародна фінансова корпорація	О. Краковський	В. Гриньова	В. Свтушевський	І. Івасів	Національний банк України	Державна комісія з цінних паперів та фондових ринків
Суть КУ	система			+		+		+	+				+	+	
	процес						+				+	+			
	контракт, угода		+	+		+									
	практика									+					
	правила і процедури відносини	+											+	+	
Об'єкти КУ	діяльність компанії					+	+					+	+	+	
	корпоративні права	+	+	+	+			+	+	+		+		+	
	фінансові результати										+				
Суб'єкти КУ	акціонери	+	+	+	+	+		+	+			+	+	+	+
	інші зацікавлені особи					+	+	+	+	+		+	+		
	вище керівництво	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Функціональне навантаження КУ	реалізація прав і обов'язків	+	+	+	+	+		+	+			+	+	+	+
	розподіл прав і обов'язків		+	+		+	+	+	+				+	+	+
	шляхи вдосконалення відносин				+		+	+		+					
	організація діяльності компанії						+	+			+		+	+	+
	дотримання чинного законодавства						+	+				+		+	+
	управління корпоративними правами	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	+	
Цілі КУ	баланс інтересів	+	+	+	+	+	+	+	+	+			+	+	
	максимізація прибутку					+	+		+			+			
	мінімізація агентських витрат			+											
	добробут суспільства (КСВ)							+				+			

За результатами здійсненого аналізу виявлено певні закономірності.

По-перше, у трактуванні сутності поняття "корпоративне управління" більшість позицій сфокусовано на сприйнятті досліджуваного поняття як "системи", менш поширеним є сприйняття КУ як "процесу, контракту, угоди, відносин" (рис. 1).

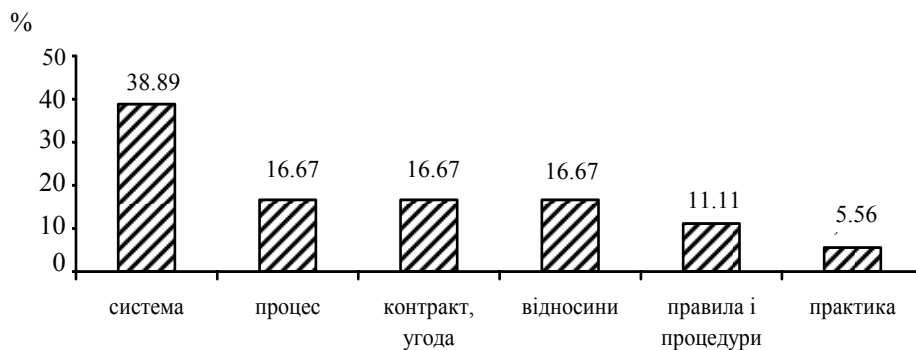

Рис. 1. Підходи до трактування сутності корпоративного управління

По-друге, основним об'єктом КУ відповідно до розглянутих підходів є корпоративні права.

По-третьє, серед суб'єктів КУ, яким приділяється увага більшості дослідників, – акціонери та вище керівництво, крім того майже 50 % підтримують урахування інтересів інших зацікавлених осіб.

По-четверте, серед основних функцій КУ виділяють реалізацію прав і обов'язків, управління корпоративними правами (рис. 2).

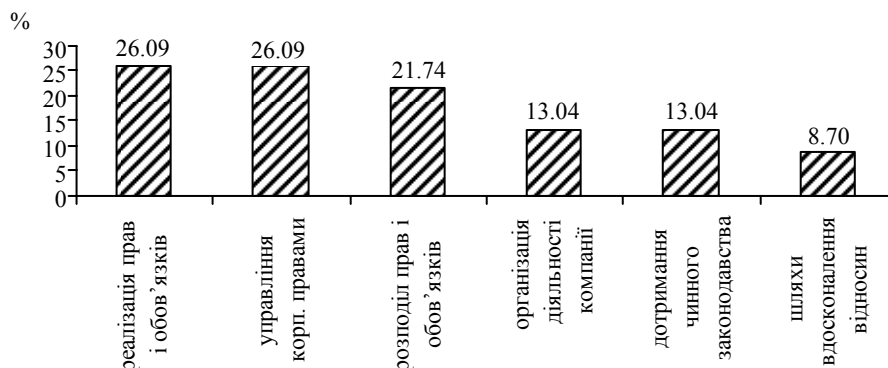

Рис. 2. Підходи до трактування функціонального навантаження корпоративного управління

По-п'яте, 73 % розглянутих підходів до трактування цілей КУ виділяють баланс інтересів суб'єктів корпоративного управління, 27 % звертають увагу на потребу максимізації прибутку, а питанню корпоративної соціальної відповідальності приділяється невідповідно мало уваги.

Відсутність однозначності поглядів на трактування сутності КУ свідчить про необхідність розробки єдиного концептуального підходу.

Українські банки у процесі адаптації передового зарубіжного досвіду стикаються з низкою проблем, які західні компанії пройшли і вирішили, зокрема: агентською проблемою, проблемою державного втручання у процес корпоративного управління та проблемою розмежування відповідальності між акціонерами і менеджментом.

Зазначені вище проблеми на шляху поліпшення рівня КУ доцільно вирішувати за допомогою таких заходів, як: запровадження єдиних принципів КУ; запровадження єдиної методики регулярного розрахунку і публічного представлення індексів КУ; перехід до Міжнародних стандартів бухгалтерського обліку (IAS) та Міжнародних стандартів аудиту (ISA); ініціювання та підтримка, у тому числі фінансова, державою судових позовів з боку міноритарних акціонерів з питань порушень правил КУ.

Таким чином, перед українськими банками постає завдання узагальнення та оцінки передового зарубіжного досвіду і визначення індивідуального рівня прийнятності існуючих практик, що починається з формування у вищого менеджменту концептуального підходу до трактування сутності корпоративного управління.

Сутність корпоративного управління вбачається у синтезі процесного та системного підходів. Так, корпоративне управління, з одного боку, цілеспрямована діяльність системи виборних та призначених органів, через яку спрямовуються і контролюються товариства (процесний підхід), а з іншого, – система правил і поведінки між зацікавленими особами (системний підхід), що в кінцевому результаті орієнтоване на максимізацію прибутку, зростання капіталізації та підвищення конкурентоспроможності товариства. При цьому функція держави полягає у належному контролі за відповідними процесами корпоративної діяльності, з позицій дотримання комерційними структурами норм соціальної відповідальності перед суспільством.

Відповідно до уточненого визначення роль корпоративного управління полягає у розмежуванні відповідальності між учасниками процесу КУ та впорядкуванні системи їх взаємовідносин (у контексті співпраці та взаємного контролю) з корегуванням на інтереси різних кіл зацікавлених осіб, що має на меті підвищення ефективності функціонування банку.

Висновки. Узагальнення існуючих підходів сучасної економічної теорії і практики до розуміння і визначення сутності корпоративного управління дало можливість сформулювати авторський концептуальний підхід до його трактування. Запропонований підхід являє собою синтез процесного та системного підходів до трактування сутності КУ, його практичне застосування нівелює негативні прояви неузгодженості існуючих розрізнених авторських підходів та дозволяє учасникам корпоративних відносин чітко усвідомлювати суть корпоративного управління, що є запорукою розробки, вдосконалення і підвищення ефективності його моделей і систем. Віднині перед вищим менеджментом українських

банків постає завдання прийняття концептуального підходу до трактування сутності корпоративного управління та інтенсифікації процесів імплементації прогресивної світової практики з корпоративного управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество / Дж. Гэлбрейт. — М. : Эксмо, 2008. — 1200 с.
2. *Berle A.* The Modern Corporation and Private Property / A. Berle, G. Means. — New York : Macmillan, 1932. — 418 p.
3. *Coase R.* The Nature of the Firm / R. Coase // *Economica*. — 1937. — № 4. — P. 386–405.
4. *Дженсен М. К.* Теория фирмы: поведение менеджеров, агентские издержки и структура собственности / М. К. Дженсен, У. Х. Меклинг // *Вестник С.-Петербур. ун-та. Серия Менеджмент*. — 2004. — № 4.
5. *Drucker P. F.* Concept of the corporation / P. F. Drucker. — New York : John Day Co., 1972. — 319 p.
6. *Маєр К.* У пошуках кращого директора. Корпоративне управління в перехідній та ринковій економіках / К. Маєр. — К. : Основи, 1996. — 189 с.
7. *Матеріали* семінару "Проект корпоративного управління Україні". Тема 1 "Сутність та принципи корпоративного управління". — Х. : Міжнародна Фінансова Корпорація, 2000. — 120 с. — Режим доступу : <http://www2.ifc.org/ukraine>.
8. *Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСД).* Principles of Corporate Governance [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.oecd.org/document/49/0,3343,en_2649_34813_31530865_1_1_1_1,00.html.
9. *Гриньова В. М.* Організаційно-економічні основи формування системи корпоративного управління в Україні / Гриньова В. М. — К., 2003. — 324 с.
10. *Євтушевський В. А.* Основи корпоративного управління : навч. посіб. / В. А. Євтушевський. — К. : Знання-Прес, 2002. — 317 с.
11. *Івасів І. Б.* Управління вартістю банку : монографія / І. Б. Івасів. — К. : КНЕУ, 2008. — 288 с.
12. *Krakovsky A.* Corporate governance after mass privatization: the Ukrainian perspective, working paper. — 2002.
13. *Система оцінки ризиків : методичні вказівки з інспектування банків від 15.03.2004 № 104 зі змін.* // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0104500-04&p=1267300536190045>.
14. *Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні : Закон України від 30.10.1996 № 448/96-ВР зі змін.* // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=448%2F96-%E2%F0&new=1&p=1267300536190045>.
15. *Про акціонерні товариства : Закон України від 17.09.2008 № 514-VI-ВР зі змін.* // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/514-17>.

Стаття надійшла до редакції 25.04.2012.

Hudik. O. Corporate governance as a system of relationships of activity participants.

Problem. Given the growing interest of investors, creditors and supervisors, society, shareholders and management of banks to corporate governance, the proposed research is devoted to the unexplored and actual problem of understanding and interpretation of the essence of corporate governance in the introduction of the world's best practices in created and functioning national control systems.

Analysis of sources on this issue showed the lack among modern academics of common approach to determine the category of "corporate governance". Solving the problem of inconsistent approaches to the interpretation of the essence of corporate governance by summarizing existing in modern economic theory and practice and the formulation of author's conceptual approach to its interpretation is **the aim of this study**.

Results. The article reviews and summarizes existing approaches to economic theory and practice to the problem of understanding and interpretation of the essence of corporate governance in the introduction of the world's best practices created and functioning of national control systems, in order to eliminate inconsistencies in the approaches, author's conceptual approach to its interpretation, which synthesizes process and system approaches was formulated.

It is shown that corporate governance should not be seen as a simple set of legal, institutional norms and rules within which some corporation operates, but as a system of economic, even social and economic relations on the basis of which a relationship between all members of a particular structure, and between participants and external agents that are subjects of institutional regulation are formed.

Conclusions. The essence of corporate governance is seen in the synthesis of process and system approaches. According to the definition of corporate governance its role is in the demarcation of responsibilities between actors of CG and ordering their relationship (in terms of cooperation and mutual control) with adjustments to the interests of various people concerned, which aims to increase the functioning efficiency of the bank.

Key words: Corporate governance, bank, agency problem, principle of the final control, theory of agency costs, stakeholders.

REFERENCES

1. *Gjelbrejt Dzh.* Novoe industrial'noe obshchestvo / Dzh. Gjelbrejt. — M. : Jeksmo, 2008. — 1200 s.
2. *Berle A.* The Modern Corporation and Private Property / A. Berle, G.Means. — New York : Macmillan, 1932. — 418 p.
3. *Coase R.* The Nature of the Firm / R. Coase // *Economica*. — 1937. — № 4. — P. 386–405.
4. *Dzhensen M. K.* Teoriya firmy: povedenie menedzherov, agentskie izderzhki i struktura sobstvennosti / M. K. Dzhensen, U. H. Mekling // *Vestnik S.-Peterb. un-ta. Seriya Menedzhment*. — 2004. — № 4.
5. *Drucker P. F.* Concept of the corporation / P. F. Drucker. — New York : John Day Co., 1972. — 319 p.
6. *Majer K.* U poshukah krashhogo dyrektora. Korporatyvne upravlinnja v perehidnij ta rynkovij ekonomikah / K. Majer. — K. : Osnovy, 1996. — 189 s.
7. *Materialy seminaru "Proekt korporatyvnogo upravlinnja Ukrai'ni".* Tema 1 "Sutnist' ta pryncyipy korporatyvnogo upravlinnja". — H. : Mizhnarodna Finansova Korporacija, 2000. — 120 s. — Rezhym dostupu : <http://www2.ifc.org/ukraine>.
8. *Organizacija ekonomichnogo spivrobitnyctva i rozvytku (OESD).* Principles of Corporate Governance [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : http://www.oecd.org/document/49/0,3343,en_2649_34813_31530865_1_1_1_1,00.html.
9. *Gryn'ova V. M.* Organizacijno-ekonomichni osnovy formuvannja systemy korporatyvnogo upravlinnja v Ukrai'ni / Gryn'ova V. M. — K., 2003. — 324 s.

ФІНАНСИ ТА БАНКІВСЬКА СПРАВА

10. *Jevtushevs'kyj V. A.* Osnovy korporatyvnogo upravlinnja : navch. posib. / V. A. Jevtushevs'kyj. — K. : Znannja-Pres, 2002. — 317 s.
11. *Ivasiv I. B.* Upravlinnja vartistju banku : monografija / I. B. Ivasiv. — K. : KNEU, 2008. — 288 s.
12. *Krakovsky A.* Corporate governance after mass privatization: the Ukrainian perspective, working paper. — 2002.
13. *Systema ocinky ryzykiv* : metodychni vказivky z inspektuvannja bankiv vid 15.03.2004 № 104 zi zmin. // Oficijnyj сайт Verhovnoi' Rady Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0104500-04&p=1267300536190045>.
14. *Pro derzhavne reguljuvannja rynku cinnyh paperiv v Ukrai'ni* : Zakon Ukrai'ny vid 30.10.1996 № 448/96-VR zi zmin. // Oficijnyj сайт Verhovnoi' Rady Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=448%2F96-%E2%F0&new=1&p=1267300536190045>.
15. *Pro akcionerni tovarystva* : Zakon Ukrai'ny vid 17.09.2008 № 514-VI-VR zi zmin. // Oficijnyj сайт Verhovnoi' Rady Ukrai'ny [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/514-17>.

УДК 339.543+339.922

ВОЙТОВ Сергій, молодший науковий співробітник, аспірант Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

ЕВОЛЮЦІЯ МИТНО-ТАРИФНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Здійснено історико-економічний аналіз еволюції митно-тарифного регулювання. Категорію досліджено в розрізі становлення структурних складових та з огляду на особливості міжнародних торговельних процесів окремих періодів історичного розвитку.

Ключові слова: мито, митний тариф, митно-тарифне регулювання, історія митної справи, історія торгівлі.

Войтов С. Эволюция таможенно-тарифного регулирования в контексте развития мировой цивилизации. Осуществлен историко-экономический анализ эволюции таможенно-тарифного регулирования. Категория исследована в разрезе становления структурных составляющих и с учетом особенностей международных торговых процессов отдельных периодов исторического развития.

Ключевые слова: пошлина, таможенный тариф, таможенно-тарифное регулирование, история таможенного дела, история торговли.

© **Войтов С., 2013**

70

 ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2013. № 2

Постановка проблеми. Тривала залежність національного розвитку від політики оточуючих держав та обмежений період економічного суверенітету України не дозволили розвинути достатню стійкість митної системи до зміни зовнішньоекономічних умов. Як наслідок, не сформованою залишається вітчизняна митна наука, обмеженими та не повними – теоретичні дослідження. Найменш розроблена проблематика історико-економічної зумовленості регулятивних компонентів митної системи, головним із яких є митно-тарифне регулювання.

Разом із тим, базисом і неодмінним фактором прогресивного розвитку та вдосконалення будь-якого економічного процесу є накопичення емпіричного знання, що формує специфічну систему – галузеву науку. У нашому випадку історико-економічна ретроспекція митно-тарифного регулювання є запорукою формування більш повного розуміння сутності митно-регулятивних заходів із метою оптимізації митних відносин та формування фундаментальної митної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зародження та еволюції митної системи загалом і митно-тарифного регулювання зокрема є досить актуальними у наш час. Серед провідних вітчизняних та зарубіжних вчених, які займалися цією проблематикою варто відзначити К. Гальського, О. Гребельника, А. Дубініну, О. Дячка, К. Колесникова, О. Морозова, В. Острога, Д. Суходоева, В. Чорного [1–7]; а також класиків наукової думки, чий твори стали взірцевими: С. Вітте, К. Лодигенського, Ф. Ліста, Д. Менделєєва, А. Бера, Д. Рікардо, А. Сміта, І. Янжула [8–17].

Метою статті є огляд історико-економічної ретроспекції причин зародження, розвитку та функціонування митно-тарифного регулювання, дослідження найдавнішої, первісної його складової – категорії "мита" – за різних періодів розвитку світової цивілізації та у взаємодії з міжнародними торговельними процесами; висвітлення процесу еволюційного збагачення структури митно-тарифного регулювання новими більш досконалими та доповнюючими регулятивними компонентами, аж до створення сучасного його механізму.

Результати дослідження. Генезу побудови системи митно-тарифного регулювання доцільно розглядати з позицій класичної періодизації європейського історичного розвитку, яка за виключенням доісторичного, поділяється на п'ять періодів: Стародавність (III тис. до н.е. – IV ст.); Середні віки (V–XV ст.); ранній Новий час (XVI–XVIII ст.); Новий час (XIX ст. – 1914 рр.); Новітній час (1914 р. – сьогодні).

Із часів Стародавнього світу, із виникненням перших державних утворень, встановленням територіальних кордонів та налагодженням певним чином структурованих форм товарно-грошових відносин почала стягуватися різного роду плата – як у рамках торговельних відносин у середині держави, так і з міжнародної торгівлі. Цей платіж отримав назву "мито", і носив форму як збору (еквівалентного платежу), так і податку (безеквівалентного платежу на користь держави). Мито стало

первісною складовою формування фондів накопичення та розподілу перших державних утворень, тобто однією з основ їх економічного існування.

Огляд наукових праць дозволяє констатувати, що відсутня однозначна думка про походження слова "мито". Так, згідно з дослідженням К. Колесникова, значення "мито" походить від стародавнього верхньонімецького "myto" – збір [4, с. 12]. Автори іншої роботи [18, с. 5] дотримуються думки, що значення "мито" має національне забарвлення та походить від слов'янського "мити" – одбирати, збирати, і, на відміну від більш пізнього тюркського "тамга" (клеймо), означає не лише зовнішньоторговельні збори, а й податки взагалі. Деяку іншу точку зору має російський дослідник Д. Суходоев [6]. Відповідно до його досліджень, "мит" як здебільшого внутрішній податок існував у вигляді проїзного збору, основну функцію податку на торгівлю, в тому числі й зовнішню, несла "тамга".

Про східнонімецьке походження слова "мито", яке занесене приблизно в V ст. племенами готів, говорить і білоруський науковець В. Осторога. Митом називалося місце, де зупинялися вози та човни. Саме ж слово "мит" в умовах встановлення татаро-монгольського ярма було витіснено тюркським "тамга" – ханський ярлик з печаткою, що підтверджував привілеї феодалів та духовенства і супроводжувався однойменним збором. Пізніше тамгою почали називати й торгове мито, сам процес звучав як "тамжить", а місце – "таможней" [5, с. 17].

Відомий російський вчений XIX ст. К. Лодигенський встановив, що перша згадка про стягнення мита з'являється ще в Руській Правді, але походження воно має більш ранне. Дослідник вважає, що занесене воно до Русі ще за часів правління Володимира Великого візантійськими та грецькими священниками, система торгових мит яких у той час була більш розвиненою. Їм, крім свого головного призначення – розповсюдження християнства на Русі, доручено було наглядати за торговими вагами та мірами. Деякі непрямі факти, зазначає науковець, свідчать про ще більш ранню згадку про мито – ще в договорі князя Олега з візантійцями: "да творять куплю ино же имъ надобѣ, не платя мыта ни въ чемъ же". Договір засвідчував привілеї, надані руським купцям [9, с. 1–2].

Саме простота стягнення мита як непрямого податку за умов становлення товарно-грошових відносин та міжнародних торговельних потоків і зумовила досить ранній період зародження явища та категорії. Це підтверджує також англійське позначення мита словом "custom", що означає "звичай", тобто явище, що давно сформувалося [16, с. 626], чи російське – "пошлина", – те що здавна пішло, повелося [19].

Активний розвиток торгівлі потребував впорядкування митних відносин та систематизації ставок мита, що, у свою чергу, створило передумови виникнення інших регулятивних елементів митно-тарифного регулювання, зокрема митного тарифу. Приблизно у III ст. до н.е. в м. Тарифа (протока Гібралтар) був вперше створений та застосований

звід ставок мита, котрий отримав назву "тариф". Відсутність розвинутої товарної номенклатури тарифу не дозволяла використати повною мірою потенціал цього інструменту митно-тарифного регулювання (мито стягується в основному з човна, бочки чи возу, майже не враховуючи якісні або вартісні аспекти продукції), проте прецедент систематизації ставок мита створив умови для подальшого його розвитку та вдосконалення (наприклад, Пальмірського митного тарифу 137 р.)

Як нині, так і у Стародавні часи міжнародна торгівля сприяла швидкому економічному розвитку багатьох цивілізацій. Бідні і слабкі країни ставали багатими та могутніми внаслідок виваженої торговельної політики, інші навпаки – через її недосконалість із висоти свого національного розвитку опускалися на ступінь нижче [10, с. 23].

Центрами торговельних відносин Стародавнього світу стали держави – засновники світової цивілізації – Стародавній Єгипет, Індія, Вавилон, Фінікія, Греція та Рим. Перші історичні згадки про зовнішньоторговельні зв'язки та митні відносини у Стародавньому світі містяться в пам'ятках VI династії в Єгипті (III тис. до н.е.). У той час Єгиптом були встановлені міцні торговельні відносини з прибережними містами Сирії. За відсутності розвинутого торгового флоту, торгівля провадилася на легких човнах, була виключно прибережною та мала міновий характер [20, с. 38]. Натомість сухопутна торгівля того часу посідала центральне місце. Торговельні експедиції через складність та небезпечність визначених маршрутів об'єднувалися в каравани. На утримання військової охорони караванів торгівці сплачували збори – праобраз майбутніх митних зборів [3, с. 11].

Жага до прибутку стимулювала активний розвиток зовнішньоторговельних відносин шляхом розвитку торгового мореплавства за правління фараонів XXVI династії (VII–VI ст. до н.е.). Саме в цей період відкривається та функціонує так звана "факторія", форпост у Навкратісі. У його межах була утворена та функціонувала митниця, що приносила великі доходи [21, с. 180].

Подальший активний розвиток митних відносин Стародавнього Єгипту відбувався вже в епоху еллінізму (IV–I ст. до н.е.) Стабільним джерелом доходів у цей час стають митні пости, облаштовані в Пелусії, Олександрії та Елефантині. Товари, що ввозилися чи вивозилися, обкладалися нерідко високими ставками мита. Існували також внутрішні мита, для стягнення яких створювалися застави на шляхах слідування товарних потоків [22, с. 36].

Безперечними лідерами Стародавньої цивілізації прийнято вважати Грецію та Рим. Територія Стародавньої Греції з давніх часів (III–II тис. до н. е.) була притулком для багатьох невеликих державних утворень (полісів), що активно колонізували Середземноморське узбережжя. Лише в V–IV століттях до н.е. відбувається централізація грецьких полісів навколо Стародавніх Афін, а пізніше Спарти.

Перемога в греко-перських війнах, утворення Делоського союзу та певна централізація грецьких земель навколо Афін дали поштовх подальшому розвитку міжнародних торговельних зв'язків. Афіни стають першою морською державою Греції, встановлюється система мір та ваги, вводяться мита, видаються нові розпорядження щодо ввозу та вивозу, розробляється торгове та морське право. Мита стягуються частково зі складів, частково з ринків. Як за імпорт, так і за експорт товару стягувалося мито у розмірі 2 % [12, с. 57–72].

Розвинена система податків та мит була створена за часів панування Римської республіки. Поступовий занепад землеробства, зростання кількості міського населення та війська, активна завойовницька та марнотратна політика зовнішніх закупівель потребували колосальних державних витрат, що зростали. І одну з найбільш значних статей надходжень становив митний збір. Ставка мита на імпортовані товари становила 2.5 %, на предмети розкоші – іноді до 12–16 %. Вивізне мито зазвичай не перевищувало 2.5 %. У Стародавньому Римі був поширений акциз, виникнення якого пов'язано з розвитком ринків високорентабельних товарів, на які спостерігався стабільно високий попит. Перший акциз у Римі був запроваджений на продаж рабів – 4 % від вартості, згодом він поширився на всі товари у розмірі 1 %.

Потрібно відзначити роль колоніальної політики Стародавньої Греції та Риму у поширенні первісних зачатків цивілізації та митної справи на національних теренах. Первісні митні інститути на території Північного Причорномор'я виникли та існували саме в утворених греками полісах (Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей), а першим проявом мита був так званий "елліменіон" – портовий збір, що стягувався за користування портовою інфраструктурою. Цей збір був аналогом римської порторії [4, с. 37].

Цікаво, що стягнення мита на зовнішньоекономічні операції (імпорт та експорт), зокрема в Ольвії, віддавалося на відкуп впливовим мешканцям полісу [23, с. 204]. Тобто право стягнення мита надавалося приватній особі за певну суму, сплачену в казну, величина ж стягнутого мита над вказаною платою становила прибуток митаря. За умов недосконалого державного управління та відсутності розвинених механізмів контролю над повнотою нарахування та централізованою сплатою митних платежів приватна ініціатива сприяла найбільш повному стягненню мита за порівняно низької кількості зловживань.

Початок Великого переселення народів та падіння Західної Римської імперії 476 р. ознаменували перехід до нової історичної епохи у розвитку світової цивілізації – Середньовіччя.

Заселення розвинених Європейських земель переселенцями з нижчим рівнем соціального розвитку призвело до гальмування прогресивного становлення корінної європейської, зокрема й античної, цивілізації та асиміляції. Знизився рівень якості та обсягів міжнародної торгівлі: "Простої

суровий дикарь не ведал потребностей, вызываемых обыкновенно культурой и цивилизацией, ему чужды были выгоды настойчивого труда, блага все усугубляющей, взаимно связующей народы торговли" [12, с. 114].

Розвиток економічної системи тогочасного суспільства зумовив перехід до нової економічної форми існування – феодального ладу. Як і античний спосіб виробництва, феодалізм мало чим сприяв виникненню та становленню повноцінного середнього класу, отже й прогресивному розвитку ринку та торгівлі.

Прикордонні митниці раннього Середньовіччя мали скоріше наглядові функції – недопущення вивозу зброї ворожим народам та контроль за цінами на окремі групи товарів. Поширення набули ринковий збір, мито за провіз, продаж та супроводження вантажу. Рідше стягувалося також ввізне мито, ставки якого були вже значно вищими, ніж в античний період, що суттєво гальмувало торгівлю. У цей же час занепад товарно-грошових відносин призводить до реанімації натуральних форм стягнення мита. Середньовічні форми мита втрачають характеристики податку на міжнародну торгівлю та повертаються до функціонального рівня збору.

Із падінням Стародавнього Риму на світову торговельну арену виходять нові гравці – Візантія, Італія, Іспанія, Франція, Німеччина та арабські країни.

Візантійська торгівля, що базувалася на економічному підґрунті колишнього Риму, стримувалася через різноманітні державні обмеження та монополії (наприклад, торгівля шовком). Високі мита, що встановлювалися імператором, шкодили міжнародному товарообміну. Відомі випадки, коли торговцю вигідніше було спалити корабель із товаром, ніж платити мито [24, с. 341].

Тенденція розвитку середньовічних міст сприяла розширенню італійських Амальфі, Венеції, Пізи, Генуї та Флоренції, купці яких контролювали ключові торговельні потоки Італії, та користувалися привілеями безмитності далеко за її межами. Активна торгівля велася зі слов'янськими народами: Тана (Азов) та Судак були основними складськими містами.

Визначальною складовою розвитку торговельних відносин із XI ст. стає виникнення вільного від мита купецтва окремих міст Німеччини, першим із таких стає купецтво Магдебургу. Тенденція безмитності поширюється й на інші міста. Важливу роль у середньовічній Німеччині відіграла річкова торгівля, яка суттєво стримувалася великим різноманіттям мит і платежів, що існували у феодально роздробленій державі.

Прагнення до становлення вільної торгівлі як протиположності тиску феодального "фіску" було підтримане Північними містами Німеччини – вони почали формувати більш сприятливі для торгівлі умови, утворивши близько XIV ст. торгово-політичний союз – Ганзу. Остання охопила торговельне мореплавство Північного та Балтійського морів і була зоною пріоритетного торгового та безмитного розвитку Північної Європи фактично

до кінця XVI ст. Ганза справила суттєвий вплив на інтеграцію торговельних відносин, зокрема й на слов'янських землях. Руські Новгород, Псков, Смоленськ, Полоцьк були залучені у європейські торговельні відносини.

Відцентрова спрямованість держаного устрою та управління в період Середньовіччя встановлювалася і на землях Київської Русі. І якщо ще у IX–X ст. збирання мита (данини) Великим Князем Київським відбувалося централізовано у вигляді так званих повозів (сплати князівськими васалами данини самостійно) та полюддя (особистий об'їзд васалів з метою збору податків), то вже у другій половині XI ст. у феодально роздробленій Русі став панувати принцип "каждый да держит вотчину свою". Закріплений Любичським з'їздом князів 1097 р., він давав право здійснювати індивідуальну митну політику [2, с. 76].

Внаслідок феодальної роздробленості кожне князівство вводить свою систему податків та мит. Цю тенденцію посилює монголо-татарська навала. Фіскальні потреби руських князів та необхідність сплати данини монгольському правителю створюють розгалужену митно-податкову систему залежної Русі. Встановлені мита та податки накладалися на товари та негативно впливали на розвиток торгових відносин. Мито набуває здебільшого функції збору або плати і лише інколи стягується як податок на зовнішню торгівлю.

Не зважаючи на те, що самі розміри мит були досить незначними – від 0.25 до 7 % з ціни, широке їх різноманіття та неодноразова сплата окремих (наприклад, мостового), справляла важкий фіскальний ефект. За даними досліджень К. Лодигенського, кількість мит та зборів на Русі сягала 40 [9, с. 4]. У загальній системі податків тамга отримала характер торговельного мита, а мит – проїзного збору.

Втрата Руськими землями цілісності визначила їх перехід під владу інших держав. Основна частина земель до 1569 р. належала Литовському князівству. У цей період відходить у минуле середньовічна особливість державного ладу – інститут удільного князівства та відбувається централізація влади навколо столу Великого Князя Литовського та польсько-литовського шляхетства. Митна система оптимізує розміщення власних продуктивних сил шляхом утворення митних округів, закріплення дорожнього примусу (обов'язок пересуватися княжими шляхами) та права складу (обов'язок розміщувати товари у визначеному місці). Формування державних функцій створює постійні державні витрати, фіскальне забезпечення яких покладалося, головним чином, на митні надходження. З метою більш повного справляння мита, зазвичай відданого на відкуп, ведеться активна боротьба з контрабандою (об'їздом митних комор) та вводяться встановлені (індикативні) ціни, згідно з якими обчислюється мито.

Застосування тогочасною митницею мінімальних і встановлених цін було спрямоване на постійне та прогнозоване стягнення мита і виступало первісним проявом митної вартості в сучасному її розумінні. Починається процес відокремлення ринкової вартості від тієї, яка слугує для митних

цілей, митно-тарифне регулювання починає набувати вираженої регулятивної функції. Система встановлення обов'язкових цін вводилася в рамках меркантилізму та активно використовувалася, наприклад, у Франції та Англії [13, с. 36].

Оптимізація митної системи відбувається і за часів Богдана Хмельницького та Гетьманщини. Універсалом від 28 квітня 1654 р. оптимізується функціональна складова мита як податку на зовнішню торгівлю – виникає 2 зовнішніх мита "індукта" (ввізне) та "евекта" (вивізне), розмір яких (2 %) сприяв побудові системи міжнародної торгівлі Гетьманщини на ліберальних началах [4, с. 164–167].

Тенденція набуття митом функцій податку на зовнішню торгівлю та скасування великого різноманіття внутрішніх мит підтримувалася Торговим (1653 р.) та Новоторговим (1667 р.) уставами Російської держави.

Перший крок європейця на американському континенті ознаменував становлення нової епохи у розвитку людства – раннього Нового часу (XVI–XVIII ст.). Але не самі по собі великі географічні відкриття слугували великому початку, основна його зумовленість була пов'язана зі зміною економічного устрою суспільства, що активно позбавлялося рудиментів Середньовіччя.

Нову економічну систему формували різноманітні чинники. Великі географічні відкриття сприяли притоку золота та срібла до Європи, що спричинило здорові інфляційні процеси. Як наслідок, товарно-грошові відносини отримали додатковий стимул, економіка – "розігрів", а світова торгівля – нових обертів, заснованих на концептуально нових фінансово-економічних началах. Одухотворені золотою лихоманкою економісти та політики стверджують прогресивну для того часу наукову парадигму – меркантилізм. Останній сприяв первісному накопиченню капіталу для зародження та розвитку мануфактурного виробництва та капіталістичних відносин [25, с. 37–38].

Мануфактура витісняє цехове виробництво, виходить на рівень державної ваги та визначально поглиблює міжнародний поділ праці. Разом із тим, сформована внутрішньовиробнича політика, обумовлена потребою захисту молодих галузей мануфактурного виробництва, відступає від ліберальних начал провадження міжнародної торгівлі та породжує нову стратегію державної торговельної політики – протекціонізм, із розвиненою системою митно-тарифного регулювання. Утворена діалектична єдність "лібералізм – протекціонізм" формує державну зовнішньоекономічну політику, а торговельні відносини виводить на новий якісний рівень.

Великі географічні відкриття закладають матеріальний базис і у торговельних відносинах. Відкриваються нові ринки та з'являється безліч нових товарів. Протекціоністські тенденції світової економіки в умовах зростаючого товарного різноманіття міжнародних торговельних потоків якісно розвивають новий елемент митно-тарифного регулювання – товарну номенклатуру як основу для розвинених протекціоністських тарифів

централізованих національних економік. Товарній номенклатурі відводиться функція деталізації товарних найменувань із метою диференційованого підходу до встановлення ставок митного тарифу.

Тенденція централізації влади у Європі до XVIII ст. формує цілісні державні структури з розвинутою системою внутрішніх інститутів суспільства та визначеною державною політикою. В умовах відкриття нових територій активно розвиваються колоніалізм та міжколоніальна торгівля. За умови посилення ролі та різноманіття міжнародних торговельних відносин виникає потреба їх визначення та впорядкування. Для останніх цілей вирішальну роль відіграють міждержавні договори як юридичні інститути закріплення міжнародних економічних процесів.

Уніфікація торговельних відносин, системи мит та пільг за допомогою договорів, що укладались між окремими державами, виокремлює досить важливий аспект міжнародних регулятивних процесів того часу – походження товару. Середньовічне бачення, сформоване примітивними уявленнями, зазвичай не виходило далі розмежування "товар привезений", "товар свого купця" [26, с. 110]. Нові ж конкурентні умови, зокрема пріоритетність товару на національному ринку, важливість двосторонніх зовнішньоекономічних відносин та протекціонізм національного виробника, визначили більш диференційований підхід до питання походження товару, виділивши нову складову митно-тарифного регулювання – інститут країни походження. Наприклад, у Франції існувало 2 митних тарифи 1664 та 1667 років для торгівлі з Голландією та Англією відповідно [25, с. 163], а в Німеччині принцип походження виділявся в рамках зовнішньоекономічних угод, згідно з якими країна надавала пріоритет у торгівлі Туреччині та руським купцям [13, с. 374].

У період раннього Нового часу виходять на світову арену Іспанія, Португалія, Голландія та Англія, менш динамічно визначаються торговельні позиції Німеччини та Франції, непересічного значення отримує політика Росії, особливо за правління Петра I. У цей час митна система зі сформованими інструментами митно-тарифного та нетарифного регулювання виділяється в окрему складову державного механізму та стає однією з ознак національної економіки держави.

Велика Французька буржуазна революція 1789 р., перехід від абсолютизму до республіканської форми правління, стрімкий та неухильний науково-технічний прогрес проклали шлях новій ері розвитку людства – Новому часу. Він стає визначальним для становлення розвинутого виробництва більшості країн Європи й Азії, характеризується рішучим антагонізмом двох ключових торгово-економічних парадигм – фритредерства і протекціонізму.

Послідовними ідеологами ідей вільної торгівлі були Адам Сміт та Давід Рікардо. Їх теорії виникли в умовах практично повного становлення національної промисловості Англії, тому були об'єктивно прийняті, підтримані та набули широкого застосування в якості доказової бази

для подальшого просування ідеї фритредерства. Вони в цілому правильно вказали на об'єктивність переходу до умов вільної торгівлі повністю конкурентоспроможної англійської промисловості, проте фактично нівелювали той факт, що сама промисловість Англії набула власного самовизначення та становлення за 200 років існування Навігаційного акту 1651 р., котрий визначав умови жорсткого протекціонізму [11, с. 321].

У той же час континентальним європейським країнам, що лише ставали на рейки промислового розвитку, протекціонізм був потрібний як ніколи. Такими, наприклад, були Німеччина, Франція та Росія. За допомогою митного тарифу будують свою фінансову і політичну незалежність у XIX ст. і США, використовуючи головним чином його протекціоністську функцію [14, с. 43].

Ідейним апологетом захисту нерозвиненої промисловості та народного господарства, що визначив теоретичні детермінанти протекціонізму та піддав ґрунтовній критиці вчення А. Сміта та Д. Рікардо став Фрідріх Ліст, який доводить неможливість розвитку національної промисловості в умовах конкуренції без надійного тарифного захисту. Його ідеї були підтримані відомим російським вченим Д. Менделєєвим.

У XIX ст. митно-тарифне регулювання виходить на новий рівень свого розвитку, де тариф набуває здебільшого регулятивної (протекціоністської) функції, а мита стягувалися не з фіскальною метою, а з метою захисту інтересів національного господарства, що переживало етап становлення на початку промислової революції. Як вдало підмічає Д. Менделєєв, один із розробників протекціоністського тарифу Російської імперії 1891 р., на перший погляд, митний тариф здається "мертвою формулою закону", але "в ній життя дихає зі всіма його проявами, в ній заховані дорогі інтереси" [11, с. 317].

Із наближенням XX ст. виявилися яскраві тенденції до побудови практично всіма незалежними державами провідних галузей важкої промисловості, зокрема машинобудування та військово-промислового комплексу. Промислові системи країн практично повністю замикаються тарифним захистом. Із досягненням апогею регулятивної функції митно-тарифного регулювання митні відносини політизуються та набувають нової спрямованості – предметом зовнішньоекономічної політики держави стає вже не побудова ефективної власної регулятивної системи, а знищення митної системи конкурента та оволодіння його ринком. Як наслідок, виникає жорстка боротьба розвинених країн за ринки збуту (зокрема на Півдні та Сході). Напередодні Першої світової війни ця тенденція набирає широкого розмаху, ще більше ускладнюючи міждержавні відносини.

Перехід від Нового до Новітнього періоду економічного розвитку умовно розділяється подіями Першої світової війни. Перші дії у сфері митно-тарифних відносин цього часу були спрямовані на поживлення міжнародних торговельних процесів і здійснювалися під егідою Ліги Націй у рамках женецьких конференцій 1923 та 1928 рр. За їх підсумками заборонялося застосовувати митні формальності, покликані маскувати

митний тариф або ліцензування. Чималий вплив на процеси стабілізації міжнародних економічних процесів справила створена у 1921 р. Постійна палата міжнародного правосуддя в Гаазі. Їй належить одне з перших визначень ознак митного союзу [27, с. 20].

Переломним у розвитку людства стає період після Другої світової війни. Він визначається стрімкою поляризацією світової економіки з яскравим вираженням двох світових систем господарства – капіталістичної та соціалістичної. У той же час руйнується світова колоніальна система, утворюється велика кількість молодих економік, що активно включаються в міжнародні торговельні відносини. Міжнародний поділ праці, зумовлений поглибленням світогосподарських відносин, приводить до стрімкої інтернаціоналізації товарно-виробничих потоків та економічної інтеграції окремих світових економік. Утворюється низка інтеграційних угруповань, які хоч і декларували різноманітні напрями та мету взаємодії, але наріжним каменем інтегративних ініціатив практично в усіх випадках виступала лібералізація умов взаємної торгівлі. Найбільш яскравим прикладом була Європейська економічна спільнота, яка стала митним союзом європейських держав та одним із "стовпів" сучасного ЄС.

У повоєнний час посилюються позиції Федеративної Республіки Німеччини, Японії, Італії та Канади, зменшуються частки США, Великої Британії, Франції та країн, що розвиваються, у світовому експорті. У зовнішньоекономічній політиці відбувається відхід від протекціонізму та становлення ліберальних торгово-тарифних відносин. На перший план виходить митно-тарифний інструментарій регулювання зовнішньої торгівлі. У цей же період (з 1947 по 1967) відбувається шість раундів багатосторонніх торговельних переговорів між країнами-членами Генеральної угоди з тарифів та торгівлі (ГАТТ), присвячені обговоренню питань зниження митних тарифів. Преференційні митно-тарифні заходи почали широко застосовуватися і в межах інтеграційних угруповань, що динамічно розвиваються – СЕС, АСЕАН, РЕВ [28, с. 28].

Тенденція до послаблення ролі митно-тарифної складової в системі зовнішньоторговельних відносин привела, з одного боку, до зниження бар'єрів для вільної торгівлі, з іншого – до втрати фіскальної складової наповнення державних бюджетів та регулятивно-захисного впливу застосування митного тарифу. Останні два фактори, зважаючи на небезпеку та загрози для економіки, "увімкнули" її захисний механізм: економічна система компенсує фіскальну складову мита створенням додаткових податків (зокрема податку на додану вартість), а регулятивну – виробленням нових, не завжди ринкових, складових захисту національного ринку (неопротекціонізму).

Неопротекціоністські інструменти захисту, хоча й суперечать нормам і правилам міжнародної торгівлі, визначеним СОТ, але використовуються багатьма розвиненими країнами. Неопротекціонізм особливо небезпечний для країн зі слабкою або перехідною економікою, до яких належить і Україна.

Висновки. Здійснене дослідження підтверджує досить тривалий еволюційно-поступальний характер розвитку митно-тарифного регулювання. Поява кожної його складової була наслідком певних історико-економічних змін у структурі соціально-економічної формації та визначалася конкретними завданнями в площині впливу на процеси зовнішньоторговельних відносин.

Сучасні тенденції, визначені характером світогосподарського розвитку, свідчать про поступове зменшення регулятивно-фіскальної складової митно-тарифного механізму. Його доповнюють нові елементи торговельного захисту, що становлять приховану загрозу національній економіці, а це визначає актуальність урахування таких аспектів при формуванні національної митної політики та в рамках визначення перспективних напрямів системних наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Митниця України: кроки становлення та поступу* / [К. Є. Гальський та ін.]. — О. : Пласке, 2009. — 516 с.
2. *Гребельник О. П.* Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності : підручник / О. П. Гребельник. — К. : Центр навчальної літератури, 2005. — 696 с.
3. *Дубініна А. А.* Митна справа / А. А. Дубініна, С. В. Сорокіна, О. І. Зельніченко. — К. : ЦУЛ, 2010. — 320 с.
4. *Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті* / [К. М. Колесников та ін.; за ред. В. В. Ченцова]; Держ. мит. служба України, Держ. НДІ мит. справи. — О. : Пласке, 2010. — 541 с.
5. *Острога В. А.* История таможенного дела и таможенного права Беларуси / В. А. Острога. — Минск : ООО "БИП-С Плюс", 2005. — 193 с.
6. *Суходоев Д. В.* История таможенного дела и таможенной политики России / Д. В. Суходоев, А. С. Котихина. — Нижний Новгород : Нижнегородский госуниверситет, 2010. — 76 с.
7. *Чорний В. Б.* Україна і митна справа: історичний нарис / В. Б. Чорний. — К. : Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр "КВІЦ", 2000. — 349 с.
8. *Витте С. Ю.* По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист / С. Ю. Витте // Сборник "Фридрих Лист, Граф С. Ю. Витте, Д. И. Менделеев". — М. : "Европа", 2005. — С. 258–304.
9. *Лодыженский К. Н.* История русскаго таможеннаго тарифа / К. Н. Лодыженский. — С.-Петербургъ : Типография В.С. Балашева, 1886. — 393 с.
10. *Лист Ф.* Национальная система политической экономии / Сочинение д-ра Фридриха Листа, 1891 г. // Сборник "Фридрих Лист, Граф С. Ю. Витте, Д. И. Менделеев". — М. : Европа, 2005. — С. 23–259.
11. *Менделеев Д. И.* Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России и связи ее с общим таможенным тарифом 1891 года / Д. И. Менделеев // Сборник "Фридрих Лист, Граф С. Ю. Витте, Д. И. Менделеев". — М. : "Европа", 2005. — С. 307–364.
12. *Бэр А.* История всемирной торговли Ч. 1 / А. Бэр. — М. : 1876. — 236 с.
13. *Бэр А.* История всемирной торговли Ч. 2 / А. Бэр. — М. : 1876. — 430 с.
14. *Бэр А.* История всемирной торговли Ч. 3 / А. Бэр. — М. : 1876. — 327 с.

15. *Рикардо Д.* Сочинения. В 3-х т. : [пер. с англ.]. — М. : Госполитиздат, 1955. — Т. 1: Начала политической экономии и налогового обложения. — 360 с.
16. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов ; [пер. с англ.]. — М. : Соцэргиз, 1962. — 684 с.
17. *Янжул И. И.* Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах / И. И. Янжул. — М. : Статут, 2002. — 555 с.
18. *Столична митниця.* Віхи історії / [авт. тексту В. Ю. Бихун та ін.]. — К. : ЛАТ&К, 2007. — 222 с.
19. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. — М. : Красный пролетарий. — Т. 3. — 2006. — 572 с.
20. *Авдиев В. И.* Военная история древнего Египта / В. И. Авдиев. — М. : Изд-во "Советская наука", 1948. — Т. 1: Возникновение и развитие завоевательной политики до эпохи крупных войн XVI–XV вв. до н.э. — 1948. — 240 с.
21. *Дюрант В.* Жизнь Греции / В. Дюрант [пер. с англ. В. Федорина]. — М. : Крон-Пресс, 1997. — 704 с.
22. *Всемирная история: энциклопедия в 10-ти т.* / ред. А. Белявский, Л. Лазаревич, А. Монгайт. — М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. — Т. 2. — 900 с.
23. *Войтов С. Г.* Становлення митної справи в період античної цивілізації Причорномор'я та Київської русі / С. Г. Войтов // Історія торгівлі, податків та мита : зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2010. — № 2. — 221 с.
24. *Успенский Ф. И.* История Византийской империи / Ф. И. Успенский [сост. Т. В. Мальчикова]. — М. : Мысль, 1996. — 827 с.
25. *Кёнигсбергер Г. Г.* Европа раннего Нового времени, 1500–1789. / Г. Г. Кёнигсбергер. — М. : Весь Мир, 2006. — 320 с.
26. *Дживелегов А. К.* Торговля на Западе в Средние века / А. К. Дживелегов. — СПб., 1904. — 223 с.
27. *Перепьолкін С. М.* Міжнародно-правові аспекти митного співробітництва європейських держав : [монографія] / С. М. Перепьолкін. — Дніпропетровськ : АМСУ, 2008. — 141 с.
28. *Циганкова Т. М.* Міжнародна торгівля : навч. посібник / Т. М. Циганкова, Л. П. Петрашко, Т. В. Кальченко. — К. : КНЕУ, 2001. — 488 с.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2012.

Voitov S. Evolution of customs and tariff regulation in the context of world civilization.

Problem. The proposed research is devoted to the unexplored and urgent questions of formation and development of mechanism of customs and tariff regulation. Consideration of category is made through the prism of classical European periodization of historical development and covers the period from ancient times to the present.

Review of scientific sources of the selected subject proves a lack of researches on the formation and development of mechanism of customs and tariff regulation in the full set of its components. Most of the existing works focuses around narrowed examination of customs duties and does not notice the existence of a number of its other components. However, the scientific definition of the above drawbacks is undoubtedly important, and forms the basis of objective research.

Results. The central aspect of the work carried out in the analysis is to highlight the historical periods and economic conditions of origin, development and operation of all

components of the customs and tariff regulation: customs duties, customs tariffs, customs valuation, commodity classification, the institution of country of origin, until the creation of its modern mechanism. Investigation of the formation mechanism of customs and tariff regulation is carried out in close connection with trade and integration processes that are inherent in each period of historical development.

Complementing the work the author offers thorough etymological analysis of the central part of the customs and tariff regulation - the category of "duty" and gradual functional load of custom-regulatory mechanism within the existing types of trade policy of free trade and protectionism. Identifying new features of the customs and tariff relations are based on trends of liberalization and with a special focus on the occurrence of non protectionist components of foreign trade regulations.

Conclusions. *The study, according to the author, can become part of a more complete understanding of the customs and regulatory measures that will be useful in the formation of the Customs science of customs policy and optimization of customs relations in general.*

Key words: duty, customs tariff, customs and tariff regulation, the history of customs, the history of trade.

REFERENCES

1. *Mytnycja* Ukrai'ny: kroky stanovlennja ta postupu / [K. Je. Gal's'kyj ta in.]. — O. : Plaske, 2009. — 516 s.
2. *Grebel'nyk O. P.* Mytne reguljuvannja zovnishn'oekonomichnoi' dijaj'nosti : pidruchnyk / O. P. Grebel'nyk. — K. : Centr navchal'noi' literatury, 2005. — 696 s.
3. *Dubinina A. A.* Mytna sprava / A. A. Dubinina, S. V. Sorokina, O. I. Zel'nichenko. — K. : CUL, 2010. — 320 s.
4. *Istorija mytnoi' dijaj'nosti: Ukrai'na v jevropejs'komu konteksti* / [K. M. Kolesnykov ta in.; za red. V. V. Chencova] ; Derzh. myt. sluzhba Ukrai'ny, Derzh. NDI myt. spravy. — O. : Plaske, 2010. — 541 s.
5. *Ostroga V. A.* Istorija tamozhennogo dela i tamozhennogo prava Belarusi / V. A. Ostroga. — Minsk : OOO "BIP-S Pljus", 2005. — 193 s.
6. *Suhodoev D. V.* Istorija tamozhennogo dela i tamozhennoj politiki Rossii / D. V. Suhodoev, A. S. Kotihina. — Nizhnij Novgorod : Nizhnenovgorodskij gosuniversitet, 2010. — 76 s.
7. *Chornyj V. B.* Ukrai'na i mytna sprava: istorychnyj narys / V. B. Chornyj. — K. : Komp'juterno-vydavnychyj, informacijnyj centr "KVIC", 2000. — 349 s.
8. *Vitte S. Ju.* Po povodu nacionalizma. Nacional'naja jekonomija i Fridrih List / S. Ju. Vitte // Sbornik "Fridrih List, Graf S. Ju. Vitte, D. I. Mendeleev". — M. : "Evropa", 2005. — S. 258–304.
9. *Lodyzhenskij K. N.* Istorija russkago tamozhennago tarifa / K. N. Lodyzhenskij. — S.-Peterburg : Tipografija V.S. Balasheva, 1886. — 393 s.
10. *List F.* Nacional'naja sistema politicheskoy jekonomii / Sochinenie d-ra Fridriha Lista, 1891 g. // Sbornik "Fridrih List, Graf S. Ju. Vitte, D. I. Mendeleev". — M. : Evropa, 2005. — S. 23–259.
11. *Mendeleev D. I.* Tolkovyj tarif, ili Issledovanie o razvitii promyshlennosti Rossii i svjazi ee s obshhim tamozhennym tarifom 1891 goda / D. I. Mendeleev // Sbornik "Fridrih List, Graf S. Ju. Vitte, D. I. Mendeleev". — M. : "Evropa", 2005. — S. 307–364.
12. *Bjer A.* Istorija vseмирnoj trgovli Ch. 1 / A. Bjer. — M. : 1876. — 236 s.
13. *Bjer A.* Istorija vseмирnoj trgovli Ch. 2 / A. Bjer. — M. : 1876. — 430 s.
14. *Bjer A.* Istorija vseмирnoj trgovli Ch. 3 / A. Bjer. — M. : 1876. — 327 s.
15. *Rikardo D.* Sochinenija. V 3-h t. : [per. s angl.]. — M. : Gospolizdat, 1955. — T. 1: Nachala politicheskoy jekonomii i nalogovogo oblozhenija. — 360 s.
16. *Smit A.* Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov ; [per. s angl.]. — M. : Socjkgiz, 1962. — 684 s.

17. *Janzhul I. I.* Osnovnye nachala finansovoj nauki: Uchenie o gosudarstvennyh dohodah. / I. I. Janzhul. — M. : Statut, 2002. — 555 s.
18. *Stolychna mytnycja. Vihy istorii'* / [avt. tekstu V. Ju. Byhun ta in.]. — K. : LAT&K, 2007. — 222 s.
19. *Dal' V. I.* Tolkovyj slovar' zhivogo velikorussskogo jazyka : v 4 t. / V. I. Dal'. — M. : Krasnyj proletarij. — T. 3. — 2006. — 572 s.
20. *Avdiev V. I.* Voennaja istorija drevnego Egipta / V. I. Avdiev. — M. : Izd-vo "Sovetskaja nauka", 1948. — T. 1: Vozniknovenie i razvitie zavoevatel'noj politiki do jepohi krupnyh vojn XVI–XV vv. do n.je. — 1948. — 240 s.
21. *Djurant V.* Zhizn' Grecii / V. Djurant [per. s angl. V. Fedorina]. — M. : Kron-Press, 1997. — 704 s.
22. *Vsemirnaja istorija: jenciklopedija v 10-ti t.* / red. A. Beljavskij, L. Lazarevich, A. Mongajt. — M. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1956. — T. 2. — 900 s.
23. *Vojtov S. G.* Stanovlennja mytnoi' spravy v period antychnoi' cyvilizacii' Prychornomor'ja ta Kyi'vs'koi' rusi / S. G. Vojtov // Istorija torgivli, podatkv ta myta : zb. nauk. pr. — Dnipropetrovs'k, 2010. — № 2. — 221 s.
24. *Uspenskij F. I.* Istorija Vizantijskoj imperii / F. I. Uspenskij [sost. T. V. Mal'chikova]. — M. : Mysl', 1996. — 827 s.
25. *Kjonigsberger G. G.* Evropa rannego Novogo vremeni, 1500–1789. / G. G. Kjonigsberger. — M. : Ves' Mir, 2006. — 320 s.
26. *Dzhivelegov A. K.* Torgovlja na Zapade v Srednie veka / A. K. Dzhivelegov. — SPb., 1904. — 223 s.
27. *Perep'olkin S. M.* Mizhnarodno-pravovi aspekty mytnogo spivrobitnyctva jevropejs'kyh derzhav : [monografija] / S. M. Perep'olkin. — Dnipropetrovs'k : AMSU, 2008. — 141 s.
28. *Cygankova T. M.* Mizhnarodna torgivlja : navch. posibnyk / T. M. Cygankova, L. P. Petrashko, T. V. Kal'chenko. — K. : KNEU, 2001. — 488 s.

УДК 330.43:336.71

АМБАРЧЯН Маргарита, аспірант Київського національного
економічного університету ім. Вадима Гетьмана

РЕГРЕСІЙНА МОДЕЛЬ РІВНЯ ПРИБУТКОВОСТІ БАНКІВСЬКОЇ ГРУПИ

Проаналізовано характер залежності рівня прибутковості банківської групи від рівнів прибутковості учасників групи, що входять до її складу. Розглянуто передумови застосування множинної лінійної регресійної моделі та алгоритм її побудови. Обчислено прогнозне значення рівня прибутковості банківської групи та еластичність рівня прибутковості банківської групи відносно рівня прибутковості учасників групи.

Ключові слова: множинна регресійна модель, банківська група, коефіцієнт множинної детермінації, коефіцієнт еластичності.

© Амбарчян М., 2013

84

 ISSN 1727-9313. ВІСНИК КНТЕУ. 2013. № 2

Амбарцян М. Регрессионная модель уровня прибыльности банковской группы. Проанализирован характер зависимости уровня прибыльности банковской группы от уровней прибыльности участников группы. Рассмотрены предпосылки использования многомерной линейной регрессионной модели и алгоритм ее построения. Рассчитаны прогнозные значения уровня прибыльности банковской группы и эластичность уровня прибыльности банковской группы относительно уровня прибыльности участников группы.

Ключевые слова: многомерная регрессионная модель, банковская группа, коэффициент многомерной детерминации, коэффициент эластичности.

Постановка проблеми. Банківська група (далі – БГ) – це найбільш поширена структурно-організаційна форма діяльності банків, яка подає інформацію про сукупний результат діяльності материнського та дочірніх банків, що входять до її складу, у формі консолідованої фінансової звітності. Оскільки загальна ефективність функціонування банківської групи залежить від економічних здобутків кожного її учасника, виникає необхідність оцінити вплив показників індивідуальної звітності учасників на показники консолідованої звітності групи. Для цього доцільно застосовувати методіку множинного регресійного аналізу, яка дозволяє визначити ступінь впливу певних факторів на значення залежного показника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорію множинної лінійної регресії як розділ економетрії та математичної статистики досліджували вітчизняні та зарубіжні науковці, зокрема В. Вітлінський, С. Наконечний, Т. Романюк, Т. Терещенко, С. Герасименко, А. Головач, Є. Березна, В. Березний [1–4]. Для вирішення завдань економічного аналізу застосовують теорію множинної лінійної регресії такі вчені: І. Скітер, В. Кутковецький, А. Дубров, В. Мхітарян, Л. Трошин [5–7] та ін.

Невирішені частини проблеми. Оскільки названі вчені здійснювали розробку теоретичних засад множинної лінійної регресії для вирішення завдань аналізу господарської діяльності суб'єктів незалежно від галузі економіки та типу організації конкретного суб'єкта, потрібно перевірити доцільність використання цієї методіки для оцінки діяльності БГ.

Метою дослідження є: визначення практичної користі від застосування множинної регресійної моделі у процесі здійснення аналізу консолідованої фінансової звітності БГ; з'ясування суті поняття множинної лінійної регресійної моделі; визначення передумов застосування лінійної регресійної моделі для аналізу діяльності банківської групи; формування алгоритму побудови лінійної регресійної моделі; розрахунок і аналіз емпіричної моделі банківської групи.

Результати дослідження. Відповідно до нормативних актів НБУ, банківська група – група юридичних осіб, які мають спільного контролера, що складається з материнського банку, його українських та іноземних дочірніх і асоційованих компаній, які є фінансовими установами. Показники консолідованої фінансової звітності банківської групи розраховуються на основі показників індивідуальної звітності учасників групи з урахуванням коригувальних проведень [8]. Одним із завдань управління БГ

є аналіз внеску її учасників у загальний результат групи на основі консолідованої та індивідуальної звітності з метою прийняття рішення про подальше існування визначених банківських установ у формі групи. Найдоцільнішою методикою для вирішення цього завдання є побудова й аналіз множинної лінійної регресійної моделі БГ.

Множина лінійна регресійна модель – це функція, яка описує взаємний зв'язок між залежною змінною Y та регресорами X_1, X_2, \dots, X_m . Її можна подати у такому вигляді:

$$M(Y/X_1, X_2, \dots, X_m) = \alpha(X_1, X_2, \dots, X_m), \quad (1)$$

де α – параметр регресора моделі [9].

Суть зазначеної моделі полягає у формуванні функції лінійної залежності певного економічного показника від декількох факторів, що ймовірно впливають на його формування (рис. 1).

Рис. 1. Суть поняття множинної лінійної регресійної моделі

Оскільки оцінка результатів діяльності економічного суб'єкта здійснюється на основі розрахунку показників ефективності, для побудови емпіричної моделі впливу економічних результатів учасників групи на загальний результат групи можна використати показник прибутковості, який дорівнює відношенню прибутку банку до його активів.

Для того, щоб результати побудови моделі мали практичну користь, при виборі змінної та факторів (регресорів) необхідно дотримуватись таких передумов: *по-перше*, одностороння залежність змінної Y від факторів X_1, X_2, \dots, X_m . Зважаючи на те, що рівень прибутковості учасників групи впливає на рівень прибутковості групи, а рівень прибутковості групи не впливає на рівень прибутковості учасників групи, залежність між змінною і факторами є односторонньою; *по-друге*, кількість спостережень має перевищувати кількість факторів у п'ять разів. Тобто для емпіричної моделі з двома факторами кількість спостережень має дорівнювати десяти [4, с. 148].

Побудову й аналіз множинної лінійної регресійної моделі рівня прибутковості БГ доцільно здійснювати за певними етапами (табл. 1).

Таблиця 1

Алгоритм побудови й аналізу множинної лінійної регресійної моделі рівня прибутковості банківської групи

Етап	Призначення етапу
1. Оцінка параметрів лінійної множинної регресійної моделі	Побудувати функцію моделі залежності рівня прибутковості БГ від рівнів прибутковості учасників групи
2. Оцінка ступеня адекватності побудованої моделі та вибіркового даних	Виявити наявність або відсутність відхилення між фактичним значенням рівня прибутковості БГ та значенням, отриманим на основі моделі
3. Дисперсійний аналіз моделі та обчислення коефіцієнта множинної детермінації	Визначити ступінь залежності рівня прибутковості БГ від рівнів прибутковості учасників групи
4. Перевірка статистичної значущості коефіцієнта множинної детермінації за критерієм Фішера	Відхилити або підтвердити гіпотезу про випадковість зв'язку між зміною рівня прибутковості БГ та змінами рівнів прибутковості учасників групи
5. Визначення дисперсій значень параметрів та оцінка їх стандартних помилок за критерієм Ст'юдента	Визначити, на скільки в середньому випадкове значення рівня прибутковості групи відрізняється від середнього значення рівня прибутковості групи
6. Розрахунок довірчих інтервалів для значень параметрів функції моделі із заданою надійністю	Визначити інтервал, у межах якого може знаходитись значення параметра функції моделі із заданою надійністю
7. Розрахунок прогнозного значення моделі та побудова довірчих інтервалів для нього	Розрахувати рівень прибутковості БГ за визначеними рівнями прибутковості учасників групи
8. Визначення коефіцієнтів еластичності	Визначити, на скільки відсотків зросте рівень прибутковості БГ при зростанні рівня прибутковості учасника групи на 1 %

Основою для розрахунку емпіричної моделі БГ "Pekao SA" (Польща) є вибірка даних про рівень її прибутковості (змінна Y) та рівні прибутковості двох учасників цієї групи: банку "Pomorski Bank Kredytowy" (регресор X_1) та банку "Polska Kasa Opieki" (регресор X_2) (табл. 2).

Рівень прибутковості банківської групи "Рекао SA" та її учасників у 2002–2011 рр. [10]

Рік	Рівень прибутковості банківської групи (Y)	Рівень прибутковості учасника групи 1 (X ₁)	Рівень прибутковості учасника групи 2 (X ₂)
2002	7.23	3.35	8.15
2003	7.01	3.14	8.43
2004	7.28	3.46	8.37
2005	7.04	3.07	8.16
2006	7.21	3.55	8.24
2007	7.18	3.31	8.29
2008	3.26	0.78	1.71
2009	3.09	0.64	1.36
2010	2.73	0.56	1.56
2011	3.17	0.62	1.57
Середнє значення	5.52	2.25	5.58

1. ОЦІНКА ПАРАМЕТРІВ МНОЖИННОЇ ЛІНІЙНОЇ РЕГРЕСІЙНОЇ МОДЕЛІ

Функція множинної лінійної регресійної моделі має вигляд:

$$Y^* = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2, \quad (2)$$

де β – параметри регресора моделі.

Розрахунок параметрів функції моделі здійснюється за допомогою методу найменших квадратів. На основі таблиці даних формуються: матриця Y , яка відповідає значенням залежної змінної Y ; матриця X , першим стовпчиком якої будуть одиниці і яка відповідає значенням пояснюючих змінних X_1, X_2 .

Далі необхідно знайти транспоновану матрицю X' та розрахувати добутки матриць $X'Y$ та $X'X$. Розрахунки з використанням матриць зручно робити за допомогою математичних функцій MS Excel ТРАНСП, МУМНОЖ, МОБР, МОПР.

Наступним кроком є розрахунок матриці, оберненої до транспонованої – $(X'X)^{-1}$. Обернена матриця існує, тому що визначник транспонованої матриці не дорівнює нулю: $\det(X'X) = 212.16 \neq 0$. Використовуючи отримані матриці, можна визначити параметри β функції моделі [5, с. 27]:

$$\beta = (X'X)^{-1} X'Y, \quad (3)$$

$$Y = \begin{pmatrix} 7.23 \\ 7.01 \\ 7.28 \\ 7.04 \\ 7.21 \\ 7.18 \\ 3.26 \\ 3.09 \\ 2.73 \\ 3.17 \end{pmatrix}, \quad X = \begin{pmatrix} 1 & 3.35 & 8.15 \\ 1 & 3.14 & 8.43 \\ 1 & 3.46 & 8.37 \\ 1 & 3.07 & 8.16 \\ 1 & 3.55 & 8.24 \\ 1 & 3.31 & 8.29 \\ 1 & 0.78 & 1.71 \\ 1 & 0.64 & 1.36 \\ 1 & 0.56 & 1.56 \\ 1 & 0.62 & 1.57 \end{pmatrix},$$

$$\tilde{O}\tilde{O} = \begin{pmatrix} 10.00 & 22.48 & 55.84 \\ 22.48 & 67.75 & 168.53 \\ 55.84 & 168.53 & 420.42 \end{pmatrix}, \quad \tilde{O}Y = \begin{pmatrix} 55.20 \\ 150.41 \\ 374.34 \end{pmatrix}, \quad (XX)^{-1} = \begin{pmatrix} 0.39 & -0.19 & 0.02 \\ 0.19 & 5.12 & -2.03 \\ 0.02 & -2.03 & 0.81 \end{pmatrix},$$

$$\beta = \begin{pmatrix} 0.39 & -0.19 & 0.02 \\ -0.19 & 5.12 & -2.03 \\ 0.02 & -2.03 & 0.81 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 55.20 \\ 150.41 \\ 374.34 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 2.09 \\ 0.76 \\ 0.31 \end{pmatrix}.$$

Отже, функція множинної лінійної регресійної моделі залежності рівня прибутковості банківської групи від рівнів прибутковості її учасників має вигляд:

$$Y^* = 2.09 + 0.76X_1 + 0.31X_2.$$

На основі отриманої функції моделі можна зробити такі висновки:

- збільшення рівня прибутковості учасника групи 1 на одну відсоткову одиницю зумовить зростання рівня прибутковості БГ на 0.76 відсоткових одиниці, а збільшення рівня прибутковості учасника групи 2 на одну відсоткову одиницю зумовить зростання рівня прибутковості БГ на 0.31 відсоткову одиницю. Якщо у 2011 р. рівень прибутковості учасника групи 1 становив 0.62 %, а в 2012 р. дорівнюватиме 1.62 %, то рівень прибутковості банківської групи зросте з 3.17 % до 3.93 % (3.17 + 0.76);
- отримана функція моделі фактично є функцією для середніх значень залежної змінної та регресорів, поданих у вибірці в *табл. 2*:

$$\bar{Y} = 2.09 + 0.76\bar{X}_1 + 0.31\bar{X}_2 = 2.09 + 0.76 \cdot 2.25 + 0.31 \cdot 5.58 = 5.52 \%.$$

2. ОЦІНКА СТУПЕНЯ АДЕКВАТНОСТІ ПОБУДОВАНОЇ МОДЕЛІ
ТА ВИБІРКОВИХ ДАНИХ

Використовуючи отриману функцію моделі, необхідно розрахувати показники, які будуть використані для оцінки ступеня адекватності моделі та дисперсійного аналізу (табл. 3). Якщо середнє значення $Y_n - Y_n^*$ дорівнює нулю, це свідчить про відсутність розбіжностей між фактичним значенням функції та значенням, отриманим на основі моделі. Модель рівня прибутковості банківської групи є адекватною, оскільки середнє значення $Y_n - Y_n^* = 0$ [4, с. 156].

Таблиця 3

Дані для дисперсійного аналізу моделі, %

Рік	Y_n	Y_n^*	$Y_n - Y_n^*$	$(Y_n - Y_n^*)^2$	$Y_n^* - \bar{Y}$	$(Y_n^* - \bar{Y})^2$	$Y_n - \bar{Y}$	$(Y_n - \bar{Y})^2$
2002	7.23	7.15	0.08	0.0068	1.63	2.65	1.71	2.92
2003	7.01	7.07	-0.06	0.0041	1.55	2.41	1.49	2.22
2004	7.28	7.30	-0.02	0.0003	1.78	3.16	1.76	3.10
2005	7.04	6.94	0.10	0.0105	1.42	2.01	1.52	2.31
2006	7.21	7.33	-0.12	0.0137	1.81	3.27	1.69	2.86
2007	7.18	7.16	0.02	0.0004	1.64	2.69	1.66	2.76
2008	3.26	3.21	0.05	0.0023	-2.31	5.33	-2.26	5.11
2009	3.09	3.00	0.09	0.0085	-2.52	6.36	-2.43	5.90
2010	2.73	3.00	-0.27	0.0721	-2.52	6.36	-2.79	7.78
2011	3.17	3.05	0.12	0.0151	-2.47	6.11	-2.35	5.52
Сума	-	55.20	-	0.13	-	40.35	-	40.48

3. ДИСПЕРСІЙНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛІ ТА ОБЧИСЛЕННЯ КОЕФІЦІЄНТА
МНОЖИННОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ

Для правильно побудованої моделі має виконуватися закон додавання дисперсій:

$$\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2 = \sum_{i=1}^n (y_i^* - \bar{y})^2 + \sum_{i=1}^n (y_i - y_i^*)^2. \quad (4)$$

Для побудованої моделі БГ закон додавання дисперсій має вигляд: $40.35 + 0.13 = 40.48$. Отже, модель побудовано правильно.

Коефіцієнт множинної детермінації відображає, на скільки відсотків рівень прибутковості банківської групи залежить від рівнів прибутковості її учасників [3, с. 110]:

$$R^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i^* - \bar{y})^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2} . \quad (5)$$

Значення коефіцієнту множинної детермінації для розрахованої моделі становить: $R^2 = \frac{40.35}{40.48} = 0.9967$. Отже, рівень прибутковості БГ на 99.67 % визначається рівнями прибутковості учасників групи.

4. ПЕРЕВІРКА СТАТИСТИЧНОЇ ЗНАЧУЩОСТІ КОЕФІЦІЄНТА МНОЖИНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ЗА КРИТЕРІЄМ ФІШЕРА

Критерій Фішера визначається за формулою:

$$F = \frac{R^2}{1 - R^2} \cdot \frac{n - m - 1}{m} , \quad (6)$$

де m – кількість факторів;
 n – кількість спостережень у вибірці.

$$\text{Отже, } F^* = \frac{0.9967}{1 - 0.9967} \cdot \frac{10 - 2 - 1}{2} = 1055.05 .$$

У випадку $F^* > F_{\alpha, k_1, k_2}$ підтверджується вплив регресорів на змінну. Значення F_{α, k_1, k_2} обирається з таблиці критичних значень критерія Фішера, де $\alpha = 0.05$; $k_1 = m = 2$; $k_2 = n - m - 1 = 7$ [2, с. 114]. $F_{0.05; 2; 7} = 4.74$. Оскільки $1055.05 > 4.74$, то фактори мають вплив на залежну змінну.

5. ВИЗНАЧЕННЯ ДИСПЕРСІЙ ЗНАЧЕНЬ ПАРАМЕТРІВ ТА ОЦІНКА ЇХ СТАНДАРТНИХ ПОМИЛОК ЗА КРИТЕРІЄМ СТУДЕНТА

Спочатку обчислюють незміщену оцінку дисперсій залишків:

$$S_\varepsilon^2 = \frac{1}{n - m - 1} \cdot \sum_{i=1}^n (Y_n - Y_n^*)^2 , \quad (7)$$

$$S_\varepsilon^2 = 0.0186 .$$

Потім необхідно розрахувати коваріаційну матрицю дисперсій значень параметрів:

$$\text{cov}(\beta^* \cdot (\beta^*)') = S_\varepsilon^2 \cdot (X'X)^{-1}, \quad (8)$$

$$\text{cov}(\beta^* \cdot (\beta^*)') = 0.0186 \cdot \begin{pmatrix} 0.39 & -0.19 & 0.02 \\ -0.19 & 5.12 & -2.03 \\ 0.02 & -2.03 & 0.81 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0.0073 & -0.0036 & 0.0005 \\ -0.0036 & 0.0951 & -0.0376 \\ 0.0005 & -0.0376 & 0.0151 \end{pmatrix}$$

Діагональ, що проходить від лівого верхнього кута у правий нижній, містить дисперсії значень параметрів функції моделі:

$$S_{\beta_0}^2 = 0.0073; S_{\beta_1}^2 = 0.0951; S_{\beta_2}^2 = 0.0151.$$

Середнє квадратичне відхилення значень параметрів розраховується за формулою:

$$S_{\beta_n}^* = \sqrt{S_{\beta_n}^2}, \quad (9)$$

$$S_{\beta_0}^* = 0.0856; S_{\beta_1}^* = 0.3083; S_{\beta_2}^* = 0.1228.$$

Отже, в середньому випадкове значення параметра β_0 відрізняється від його середнього значення на 0.0856; в середньому випадкове значення параметра β_1 відрізняється від його середнього значення на 0.3083; в середньому випадкове значення параметра β_2 відрізняється від його середнього значення на 0.1228 [6, с. 128].

Перевірка значень параметрів на статистичну істотність передбачає визначення того, чи відрізняються їхні середні значення від нуля. Для підтвердження цього необхідно використати формулу критерію Ст'юдента, де A набуватиме значення 0:

$$t_{\beta_n}^* = \frac{\beta_j^* - A}{S_{\beta_n}^*}, \quad (10)$$

$$t_{\beta_1}^* = 24.4598; t_{\beta_2}^* = 2.4670; t_{\beta_3}^* = 2.5048.$$

Якщо $t^* > t_{\gamma,k}$, середнє значення параметра функції відрізняється від нуля. Значення $t_{\gamma,k}$ обирається з таблиці критичних значень критерію Ст'юдента, де $\gamma = 1 - \alpha = 1 - 0.05 = 0.95$; $k = n - m - 1 = 7$ [9, с. 14]. $F_{0.95;7} = 2.3646$. Оскільки $24.4598 > 2.3646$; $2.4670 > 2.3646$; $2.5048 > 2.3646$, то середнє значення кожного з параметрів функції відрізняється від нуля.

6. РОЗРАХУНОК ДОВІРЧИХ ІНТЕРВАЛІВ ДЛЯ ЗНАЧЕНЬ ПАРАМЕТРІВ
 ФУНКЦІЇ МОДЕЛІ ІЗ ЗАДАНОЮ НАДІЙНІСТЮ $\gamma = 0.95$

Довірчі інтервали для значень параметрів функції моделі розраховуються за формулою:

$$\beta_n^* - t(\gamma, k)S_{\beta_n^*} < \beta_n < \beta_n^* + t(\gamma, k)S_{\beta_n^*}, \quad (11)$$

$$\begin{aligned} 2.09 - 2.3646 \cdot 0.0856 < \beta_1 < 2.09 + 2.3646 \cdot 0.0856; \\ 0.76 - 2.3646 \cdot 0.3083 < \beta_2 < 0.76 + 2.3646 \cdot 0.3083; \\ 0.31 - 2.3646 \cdot 0.1228 < \beta_3 < 0.31 + 2.3646 \cdot 0.1228 \quad [2, \text{с. 119}]. \end{aligned}$$

Довірчі інтервали для параметрів функції моделі банківської групи:

$$1.8906 < \beta_1 < 2.2952; \quad 0.0316 < \beta_2 < 1.4898; \quad 0.0172 < \beta_3 < 0.5978.$$

Використовуючи отримані значення довірчих інтервалів для параметрів емпіричної моделі, можна записати функції верхньої і нижньої межі довірчого інтервалу, в межах якого із заданою надійністю можуть знаходитися значення залежної змінної Y^* (табл. 4):

$$\text{Нижня межа} = 1.8906 + 0.0316X_1 + 0.0172X_2;$$

$$\text{Верхня межа} = 2.2952 + 1.4898X_1 + 0.5978X_2.$$

Таблиця 4

**Значення рівня прибутковості банківської групи "Рекао SA",
 отримані на основі емпіричної моделі,
 та відповідні їм межі довірчого інтервалу, %**

Межа довірчого інтервалу		Y_n^*
нижня	верхня	
2.14	12.16	7.15
2.13	12.01	7.07
2.14	12.45	7.30
2.13	11.75	6.94
2.14	12.51	7.33
2.14	12.18	7.16
1.94	4.48	3.21
1.93	4.06	3.00
1.94	4.06	3.00
1.94	4.16	3.05

Для більшої наочності за наведеними у таблиці значеннями доцільно побудувати графік, на якому будуть відображені функції верхньої і нижньої межі довірчого інтервалу та функція побудованої множинної лінійної регресійної моделі банківської групи (рис. 2).

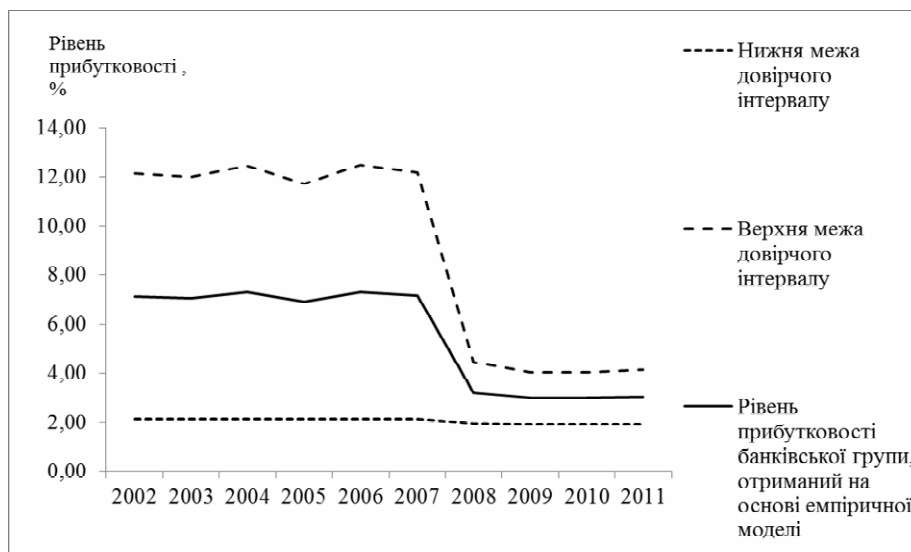

Рис. 2. Рівень прибутковості банківської групи "Peкао SA" та довірчий інтервал для нього

7. РОЗРАХУНОК ПРОГНОЗНОГО ЗНАЧЕННЯ МОДЕЛІ ТА ПОБУДОВА ДОВІРЧИХ ІНТЕРВАЛІВ ДЛЯ НЬОГО

Одним із завдань регресійного аналізу є прогнозування майбутнього значення залежної змінної на основі отриманої множинної регресійної моделі.

Припустимо, що у 2012 р. $X_1 = 0.9\%$, $X_2 = 1.9\%$, то прогнозне значення рівня прибутковості БГ становитиме:

$$2.09 + 0.76 \cdot 0.9 + 0.31 \cdot 1.9 = 3.3618 \%$$

Для визначення довірчих інтервалів прогнозного значення, спочатку необхідно визначити стандартну похибку прогнозного значення за формулою:

$$S_p = \sqrt{S_e^2 [1 + \bar{X}_{i\hat{0}\hat{a}} (X'X)^{-1} \bar{X}'_{i\hat{0}\hat{a}}]}. \quad (12)$$

$\bar{X}_{i\hat{0}\hat{a}} = (1 \ 0.9 \ 1.9)$ – матриця середніх значень прогнозу.

$$S_p = \sqrt{0.0186 [1 + (1 \ 0.9 \ 1.9) \cdot \begin{pmatrix} 0.39 & -0.19 & 0.02 \\ -0.19 & 5.12 & -2.03 \\ 0.02 & -2.03 & 0.81 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 1.0 \\ 0.9 \\ 1.9 \end{pmatrix}]} = 0.00057.$$

Довірчий інтервал прогнозу визначається як:

$$y_p^* - S_p \cdot t_{\gamma,k} < y_p < y_p^* + S_p \cdot t_{\gamma,k}. \quad (13)$$

Значення $t_{\gamma,k}$ обирається з таблиці Ст'юдента, де $\gamma = 0.95$; $k = n - 1 = 10 - 1 = 9$ [1, с. 430].

Довірчий інтервал прогнозу має такі межі:

$$3.3618 - 0.00057 \cdot 2.2622 < y_p < 3.3618 + 0.00057 \cdot 2.2622,$$

$$3.3605 < y_p < 3.3631.$$

Отже, із заданою надійністю $\gamma = 0.95$ прогнозований рівень прибутковості банківської групи може мати значення від 3.3605 до 3.3631 %.

8. ВИЗНАЧЕННЯ КОЕФІЦІЄНТІВ ЕЛАСТИЧНОСТІ

Коефіцієнт еластичності відображає відсоткову зміну залежної змінної Y^* від зміни регресорів X_1, X_2 на 1 %:

$$K_{E_1} = \frac{\beta_1^* x_1}{\beta_0^* + \beta_1^* x_1 + \beta_2^* x_2}, \quad (14)$$

$$K_{E_2} = \frac{\beta_2^* x_2}{\beta_0^* + \beta_1^* x_1 + \beta_2^* x_2}, \quad (15)$$

$$K_{E_1} = \frac{0.76 \cdot 1}{2.09 + 0.76 \cdot 1 + 0.31 \cdot 1} = 0.241, K_{E_2} = \frac{0.31 \cdot 1}{2.09 + 0.76 \cdot 1 + 0.31 \cdot 1} = 0.097.$$

Отже, при зростанні рівня прибутковості учасника групи 1 на 1 % рівень прибутковості БГ зросте на 24.1 %, а при зростанні рівня прибутковості учасника групи 2 на 1 % рівень прибутковості банківської групи зросте на 9.7 % (рис. 3) [9]. Наприклад, якщо рівень прибутковості учасника 2 становив у 2011 р. 1.57 %, а після зростання на 1 % у 2012 р. становить: $1.57 \cdot 1.01 = 1.5857$ %, то рівень прибутковості БГ, який у 2011 р. становив 3.17 %, у 2012 р. становитиме: $3.17 \cdot 1.24\% = 3.9308$ %.

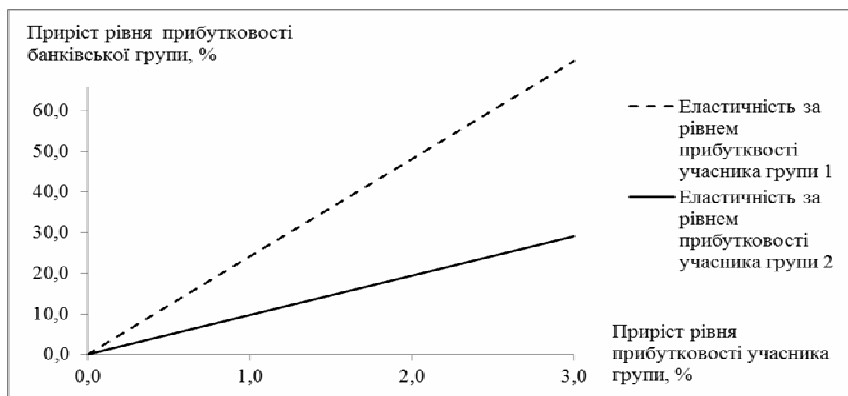

Рис. 3. Еластичність рівня прибутковості банківської групи "Рекао SA" за рівнем прибутковості учасників групи

Висновки та перспективи подальших досліджень. Множинна лінійна регресійна модель є ефективним інструментом оцінки ступеня залежності економічного показника від певної низки факторів у процесі аналізу консолідованої фінансової звітності банків. У результаті побудови емпіричної регресійної моделі рівня прибутковості банківської групи були отримані такі результати: побудовано функцію емпіричної моделі залежності рівня прибутковості банківської групи від рівнів прибутковості двох учасників цієї групи; доведено адекватність цієї моделі; підтверджено, що фактори дійсно мають вплив на рівень прибутковості банківської групи; визначено, що на 99.67 % рівень прибутковості банківської групи визначається рівнями прибутковості учасників групи; побудовано графік довірчого інтервалу для функції моделі; здійснено умовний прогноз рівня прибутковості банківської групи "Pekao SA" на 2012 р.; розраховано, що еластичність рівня прибутковості банківської групи відносно рівня прибутковості учасника 1 становить 24.1 %, а відносно рівня прибутковості учасника 2 – 9.7 %.

Для подальшого розвитку цього напряму дослідження доцільно здійснити порівняння ефективності методики множинного регресійного аналізу та інших методик моделювання економічних систем (метод марківських випадкових процесів, метод екстраполяції тощо) для аналізу консолідованої фінансової звітності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вітлінський В. В. Економіко-математичне моделювання : навч. посіб. / В. В. Вітлінський. — К. : КНЕУ, 2009. — 452 с.
2. Наконечний С. І. Економетрія : навч. посіб. / С. І. Наконечний, Т. П. Романюк, Т. О. Терещенко. — К. : КНЕУ, 1998. — 351 с.
3. Статистика : підручник / С. С. Герасименко, А. В. Головач, А. М. Єріна [та ін.] ; за наук. ред. С. С. Герасименка. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К. : КНЕУ, 2000. — 467 с.
4. Бережная Е. В. Математические методы моделирования экономических систем : учеб. пособие. / Е. В. Бережная, В. И. Бережной. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Финансы и статистика, 2006. — 432 с.
5. Скитер І. С. Економетрія : навч.-метод. посіб. — Чернігів : ЧДІЕУ, 2003. — 66 с.
6. Кутковецький В. Я. Ймовірнісні процеси і математична статистика в автоматизованих системах : навч. посіб. / В. Я. Кутковецький. — Миколаїв : Вид-во МДГУ, 2002. — 150 с.
7. Дубров А. М. Многомерные статистические методы и основы эконометрики : учеб. пособие / А. М. Дубров, В. С. Мхитарян, Л. И. Трошин. — М. : МГУЭСИ, 2003. — 79 с.
8. Інструкція про порядок складання та оприлюднення фінансової звітності банків України від 24.10.2011 № 373 [Електронний ресурс]. — Режим доступу до матеріалів : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1288-11>.
9. Економетрика [Електронний ресурс]: навч.-метод. матер. — Режим доступу до матеріалів : <http://ekonometrika.ho.ua>.
10. Skonsolidowane sprawozdania finansowe Pekao SA [Електронний ресурс] : презентаційні матеріали для інвесторів та клієнтів, консолідована звітність

групи та індивідуальна звітність учасників групи, показники фінансового стану за 2002–2011 рр. — 10,3 МВ. — Варшава : Pekao SA, 2012. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). — Систем. вимоги : Pentium III; Windows 2000/XP/2003; CD-ROM дисковод. — Назва з контейнера.

Стаття надійшла до редакції 07.08.2012.

M. Ambarchian The regression model of the profitability of a banking group.

Problem. The article aims at assessing the opportunity of the multiple linear regression model implementation in a process of banking group consolidated financial statements analysis.

Analysis of recent researches and publications. V. Vitlinsky, S. Nakonechny, T. Tereshchenko, A. Dubrov, L. Troshyn considered the multiple regression theory to use it for realizing the tasks of economic analysis.

The aims of the article reached by the author: to determine conditions of the multiple regression model implementation in a process of bank consolidated financial statements analysis; to construct the model and to check it for accuracy and adequacy; to analyze the accepted model.

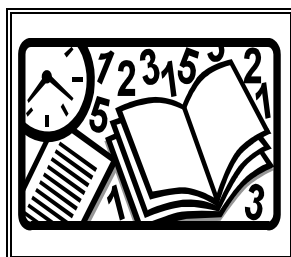
The result of investigation is a constructing of the model that characterizes the dependence of the banking group profitability from the profitability of the banking group's members. The author calculates the Fisher and the Student criterions, forecasts the future figure of the banking group profitability, and estimates the elasticity of the banking group profitability to a change in the profitability of the banking group's members.

Conclusion. The author systematizes the algorithm of multiple linear regression model construction that can be used by analytics and internal auditors to analyze consolidated financial statements.

Key words: multiple regression model, banking group, index of multiple determination, index of elasticity.

REFERENCES

1. Vitlins'kyj V. V. Ekonomiko-matematychne modeljuvannja : navch. posib. / V. V. Vitlins'kyj. — K. : KNEU, 2009. — 452 s.
2. Nakonechnyj S. I. Ekonometrija : navch. posib. / S. I. Nakonechnyj, T. P. Romanjuk, T. O. Tereshhenko. — K. : KNEU, 1998. — 351 s.
3. Statystyka : pidruchnyk / S. S. Gerasymenko, A. V. Golovach, A. M. Jerina [ta in.] ; za nauk. red. S. S. Gerasymenka. — 2-ge vyd., pererob. i dop. — K. : KNEU, 2000. — 467 s.
4. Berezhnaja E. V. Matematicheskie metody modelirovanija jekonomicheskikh sistem : ucheb. posob. / E. V. Berezhnaja, V. I. Berezhoj. — 2-e izd., pererab. i dop. — M. : Finansy i statistika, 2006. — 432 s.
5. Skiter I. S. Ekonometrija : navch.-metod. posib. — Chernigiv : ChDIEU, 2003. — 66 s.
6. Kutkovec'kyj V. Ja. Jmovirnisni procesy i matematychna statystyka v avtomatyzovanyh systemah : navch. posib. / V. Ja. Kutkovec'kyj. — Mykolai'v : Vyd-vo MDGU, 2002. — 150 s.
7. Dubrov A. M. Mnogomernye statisticheskie metody i osnovy jekonometriki : ucheb. posobie / A. M. Dubrov, V. S. Mhitarjan, L. I. Troshin. — M. : MGUJeSI, 2003. — 79 s.
8. Instrukcija pro porjadok skladannja ta opryljudnennja finansovoi' zvitnosti bankiv Ukrainy vid 24.10.2011 № 373 [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu do materialiv : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1288-11>.
9. Ekonometryka [Elektronnyj resurs]: navch.-metod. mater. — Rezhym dostupu do materialiv: <http://ekonometrika.ho.ua>.
10. Skonsolidowane sprawozdania finansowe Pekao SA [Elektronnyj resurs] : prezentacijni materialy dlja investoriv ta kljientiv, konsolidovana zvitnist' grupy ta indyvidual'na zvitnist' uchasnykiv grupy, pokaznyky finansovogo stanu za 2002–2011 rr. — 10,3 МВ. — Варшава : Pekao SA, 2012. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). — System. vymogy : Pentium III; Windows 2000/XP/2003; CD-ROM dyskovod. — Nazva z kontejnera.

УДК 657.1.011.561

ОСМЯТЧЕНКО Володимир, д. е. н., професор кафедри бухгалтерського обліку КНТЕУ

МАТЮХА Микола, к. е. н., доцент кафедри бухгалтерського обліку КНТЕУ

ЕЛЕКТРОННЕ ДОКУМЕНТУВАННЯ У БУХГАЛТЕРСЬКОМУ ОБЛІКУ

Розглянуто поняття документа та документообігу, а також досліджено як змінюється елемент методу бухгалтерського обліку документування у комп'ютерній бухгалтерії при узагальненні інформації.

Ключові слова: бухгалтерський облік, документ, документообіг, підприємство, комп'ютерні програми.

Осмятченко В., Матюха Н. Электронное документирование в бухгалтерском учете. Рассмотрено понятие документа и документооборота, а также исследовано, как изменяется элемент метода бухгалтерского учета документирования в компьютерной бухгалтерии при обобщении информации.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, документ, документооборот, предприятие, компьютерные программы.

Постановка проблеми. Розв'язання завдання щодо забезпечення ефективності управління в контексті продуктивності, вартості, сервісу та швидкості обробки інформації актуалізує необхідність оптимізації основної інформаційної функції управління – обліку. В умовах застосування інформаційних технологій обліку набувають іншого змісту та взаємозв'язку метод документування та звітності. Широке запровадження інформаційних технологій потребує розробки та перегляду методів бухгалтерського обліку. Сьогодні на підприємствах запроваджуються нові автоматизовані системи, але їх ефективність та віддача залишається низькою. Такий стан пояснюється відсутністю ґрунтовних досліджень у сфері автоматизованого документообігу на підприємстві.

Бухгалтерська документація, як відомо, є частиною управлінської документації [1]. Використання інформаційних технологій вносить значні зміни у документообіг підприємства, зокрема у плані цільового призначення документації залежно від запиту вона змінює підпорядкованість у ланцюзі господарських операцій, може набувати форм звітності тощо.

Отже, відсутність комплексних досліджень стосовно методології бухгалтерського обліку, а саме документування господарських операцій в умовах застосування інформаційних технологій обумовлюють вибір теми статті та цільове спрямування дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теорії і методології використання інформації управлінською ланкою у процесі прийняття рішень засобами документування висвітлені у працях відомих дослідників Ф. Бутинця [2], С. Івахненко [3], Л. Нападовської [4], Б. Нідла [5], Л. Осмятченка [1], В. Палія [6], М. Пушкаря [7], В. Сопка [8] та ін. Однак у наукових дослідженнях недостатньо уваги приділяється методичним аспектам цієї проблеми, зокрема визначенню методу документування, звітності при застосуванні інформаційних систем.

Метою дослідження є вивчення трансформації такого елементу методу бухгалтерського обліку, як документування, у системі управління підприємством за умов застосування інформаційних технологій. Завданням дослідження є узагальнення методів та виявлення відмінностей між паперовою та автоматизованою технологією документообігу. При здійсненні дослідження були використані діалектичний та системний підхід, а також методи порівняння, узагальнення, групування, аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу. Важливим компонентом системи представлення та інтерпретації облікових даних у комп'ютерній бухгалтерії є використовуваний метод документообігу. Документообіг на підприємстві здійснюється у вигляді потоків документів, що циркулюють між пунктами обробки (керівники установи та підрозділів, спеціалісти, службовці) та пунктами технічної обробки самих документів, які представляються як модель, що передбачає певні правила формування, зберігання, інтерпретації та обробки документів. З огляду на специфіку діяльності, можливості автоматизації процесів на підприємстві, види господарських операцій тощо, доцільно виокремити чотири основні моделі електронного документообігу: модель інтерпретації документів як доповнення до господарських операцій; модель інтерпретації документів як засобу формування записів масиву господарських операцій; модель інтерпретації документів як допоміжних інформаційних об'єктів; повна модель документообігу.

Спільним моментом для запропонованих моделей, базованих на моделі інтерпретації, є документ: як доповнення господарських операцій, він є найважливішою вихідною інформаційною базою системи обробки облікових даних масиву господарських операцій (рис. 1).

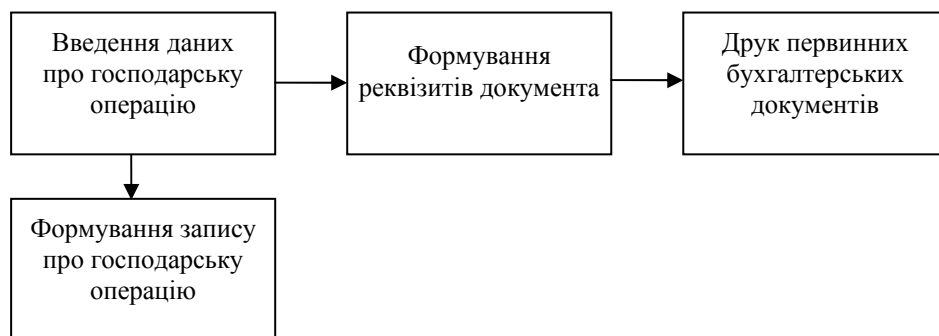

Рис. 1. Схема побудови формованих у комп'ютерній бухгалтерії документів у рамках моделі інтерпретації документів як доповнення до господарських операцій

Представлені моделі електронного документообігу використовуються у різних програмних комплексах із автоматизації управління підприємством, типовим прикладом є система "Галактика". Вона належить до ERP-систем, складається із функціональних модулів, об'єднаних у контури документообігу за галузями управління підприємства. Особливістю організації взаємодії контуру оперативного управління і бухгалтерії в цій системі є можливість гнучкого розподілення між ними функцій щодо ведення аналітичного обліку [9; 10]. Наприклад, у бухгалтерському контурі системи не обов'язково вести облік взаєморозрахунків із точністю до документів-підстав (контрактів, договорів, рахунків). Ця аналітика може відстежуватися підсистемами контуру оперативного управління, а проведення досконалих господарських операцій виконуватися в цілому за сумами документів, згорнутих до рівня контрагентів. Це актуально в тих випадках, коли з одними й тими самими постачальниками (покупцями) здійснюються масові операції за складними схемами взаєморозрахунків. Якщо такого роду контрагентів багато, то задачі бухгалтерського контуру автоматизованої системи значною мірою спрощуються за рахунок виконання їх у підсистемах автоматизації оперативного управління. Водночас необхідна аналітика не втрачається, але існує в іншій, усунутій від балансових рахунків формі і може бути використана службами, яким вона необхідна. Завдяки цьому кожна підсистема АСУ одержує саме стільки функцій, скільки їй необхідно.

Повна модель документообігу найпоспідовніше розв'язує проблеми обробки великих за обсягом документопотоків за допомогою можливості отримання підсумкової інформації, наприклад, про взаєморозрахунки з контрагентами (*таблиця*).

Таким чином може бути забезпечено розподіл функцій бухгалтерського й оперативно-технічного обліку, отже і функцій різних підсистем і підрозділів системи управління щодо узагальнення та представлення інформації користувачам.

**Зведена характеристика моделей документообігу
в умовах застосування інформаційних технологій**

Модель	Збереження структурованих масивів документів	Тимчасовий крок під час відображення документів на рахунках	Групове контирування	Взаємозв'язок документів	Підсумкова інформація	
					у системі рахунків	по за системою рахунків
Інтерпретація документів як доповнення до господарських операцій	-	-	-	-	+	-
Інтерпретація документів як засобу формування записів масиву господарських операцій	*	-	-	-	+	-
Інтерпретація документів як допоміжних інформаційних об'єктів	+	+	*	*	+	-
Повна модель документообігу	+	+	+	+	+	+

Умовні позначення: – відсутні властивості;
+ наявні властивості;
* частково наявні властивості.

За умов використання інших моделей документообігу, підсумкова інформація може виникати переважно на рахунках бухгалтерського обліку, які виконують свою особливу роль і не завжди визначають масиви інформації, необхідні для інших служб управління.

Водночас, однозначно висловлюватися лише на користь повної моделі документообігу не можна, оскільки для підприємств із незначним документопотоком така модель технологічно надмірна через чітко послідовний ланцюжок розподілу процедур відображення інформації поза системою рахунків.

Також при використанні інформаційних систем мають бути дотримані правила документообігу відповідно до затверджених нормативів. Зокрема всі господарські операції мають оформлюватися первинними документами. При цьому документ може розглядатися в різних аспектах: як право на здійснення господарської операції, як письмове свідцтво факту здійснення операції, як підстава для бухгалтерського запису, як імпульс до руху облікової інформації. Тип документа визначає і його форму, і його зміст (рис. 2). Обов'язкові реквізити та вимоги до документа можуть бути встановлені стандартами і правилами. У цьому випадку форма документа набуває самостійного значення. Наведені в іншому порядку ті ж самі відомості вже не вважатимуться документом, адже не відповідатимуть чинним стандартам і правилам.

Рис. 2. Класифікація бухгалтерських документів при застосуванні інформаційних систем обліку

Для електронних документів встановлюються аналогічні обов'язкові реквізити паперових документів: назва документа (форми); дата і місце складання документа; найменування підприємства, від імені якого складається документ; зміст та обсяг господарської операції; вимірники господарської операції в натуральному і грошовому вираженні; найменування посадових осіб, відповідальних за здійснення господарської операції та правильність її оформлення; особисті підписи зазначених осіб.

Етапи обробки документа можуть відрізнятися залежно від його змісту. Для первинних документів бухгалтерського обліку найбільш характерна операція контрирування – позначення номерів рахунків, які дебетуються та кредитуються, і суми в розрахункових документах [1].

При формуванні системи електронного документообігу важливо дотримуватись законодавчих норм. Законом "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" зокрема встановлено:

- перелік осіб, які мають право підпису первинних документів, затверджує керівник організації та узгоджує головний бухгалтер;
- первинний обліковий документ повинен складатися у момент здійснення операції або безпосередньо після її закінчення;
- виправлення у касових і банківських документах не допускаються;
- на підставі первинних облікових документів складаються зведені облікові документи;
- первинні та зведені облікові документи можуть складатися на паперових і машинних носіях інформації з копіями на паперових;
- первинні облікові документи можуть бути вилучені тільки за рішеннями відповідних органів, прийнятим у межах їх повноважень, передбачених законами [11].

Для здійснення бухгалтерських записів наказом керівника підприємства встановлюється графік документообігу, який оформлюється у вигляді схеми або переліку робіт зі створення, перевірки та обробки документів, що виконуються кожним підрозділом підприємства, а також усіма виконавцями із зазначенням їх взаємозв'язку і строку виконання робіт. Дотримання графіку документообігу на підприємстві контролюється головним бухгалтером. Документообіг – це рух документів від моменту їх складання або одержання від інших підприємств і організацій до оперативного використання і бухгалтерського опрацювання і подальшої передачі до архіву [3]. Документообіг кожного підприємства має загальні риси і особливості, він складається із двох стадій (рис. 3).

Строки зберігання найбільш важливих бухгалтерських документів визначаються нормами і правилами, прийнятими в країні в цілому. Порядок передачі документів до архіву може бути різним на кожному підприємстві. По закінченні встановлених строків зберігання особливо важливі документи передаються до місцевого архіву, а інші документи за погодженням із Головним архівним управлінням підлягають знищенню або здаються у макулатуру, про що спеціальною комісією складається акт і робляться відповідні записи в архівній книзі.

Рис. 3. Стадії документообігу й обробки документів у бухгалтерії

Оптимальна робота бухгалтерії та підприємства в цілому можлива тільки за умови, що необхідна інформація, будь-який документ можуть бути швидко знайдені. Цього можна досягти тільки при обліку всіх документів шляхом їх реєстрації та організації контролю за їх виконанням.

Інформаційні технології змінюють організацію первинного обліку. Доцільно розглянути відмінності складання, оформлення і зберігання первинних документів у процесі комп'ютеризованої і паперової обробки даних. Первинний документ може складатися вручну безпосередньо на місці здійснення господарської операції без створення електронного первинного документа. Потім цей документ передається до бухгалтерії для обробки. Бухгалтер створює сукупність реквізитів для зберігання в комп'ютерній базі даних, у тому числі й автоматичне проведення, яке додається до журналу операцій. Паралельно цей документ реєструється в журналі реєстрації первинних документів.

При комп'ютеризованому обліку первинний документ може складатися або в бухгалтерії, або на робочих місцях облікових працівників за допомогою обчислювальної техніки. Електронний документ реєструється в комп'ютерному журналі реєстрації первинних документів, а проведення додаються до електронного журналу операцій.

Таким чином, можна виокремити основні відмінності технології первинного документування в комп'ютерних облікових системах:

- накопичення і первинна обробка облікових даних відбувається на персональних комп'ютерах, встановлених безпосередньо на робочих місцях облікових працівників;

- обробка первинної інформації здійснюється за принципом об'єднання процесів складання первинного документа та введення його до бази даних комп'ютерної інформаційної системи підприємства;
- автоматична реєстрація первинної інформації відбувається за допомогою технологічних датчиків, сканерів штрихових кодів, реєстраторів розрахункових операцій, електронних зважувальних пристроїв, годинників, лічильників тощо.

Щоденна поява величезної кількості нових документів свідчить про необхідність запровадження на підприємствах електронного документообігу. Управління документами – це процес відстеження інформації, що забезпечує, наприклад, наявність тільки однієї оригінальної копії документа і збереження архівних копій усіх його старих версій в порядку їх виникнення [12].

Наприклад, у системі "1С:Підприємство 8.2" для того, щоб відкрити форму будь-якого документа, потрібно вибрати його назву із меню програми за функціональною ознакою. На *рис. 4* показана форма документа Нарахування заробітної плати. Як видно, реквізити форми розділені на дві основні частини, кожна з яких має окремі керуючі кнопки. У першій частині, названій Шапкою-заголовком, розміщуються унікальні реквізити, зокрема два обов'язкових – Номер документа і Дата створення документа. Крім того, у шапці утримуються загальні реквізити, а саме: Автор складання документа, Примітка і назва Організації.

Керуючі кнопки

Шапка-заголовок

Керуючі кнопки

Таблиця

Функціональні кнопки

N	К.	О.	Працівник (призначення)	Нарахування	Період	Базовий пе...	Результат	Розмір	Відпрацьов...	Норма за ...	Спосіб відображе...
					Дат...	Дат...			Днів	Годин	Днів
1			Желнова В. Оклад по д...	01.12.2012	01.12.2012	01.12.2012	1 500,00	1 500,000	23,00	183,00	23,00
2			Желнова В. Индексация	01.12.2012	01.12.2012	01.12.2012	409,43	1,000			
3			Золотухн... Оклад по д...	01.12.2012	01.12.2012	01.12.2012	1 200,00	1 200,000	23,00	183,00	23,00
4			Золотухн... Индексация	01.12.2012	01.12.2012	01.12.2012	379,99	1,000			
							3 489,42				

Рис. 4. Діалогові блоки форми документа Нарахування заробітної плати у комп'ютерній системі "1С:Підприємство"

У табличній частині форми розташовуються повторювані-змінні реквізити: список співробітників, нараховані й утримані суми зарплати кожного співробітника. Якщо серед реквізитів документа відсутні повторювані-змінні реквізити, форма документа не має табличної частини.

Кожна частина діалогової форми документа має керуючі кнопки, що дозволяють виконувати різноманітні дії з формою – заповнити, розрахувати, провести документ, відсортувати дані. Кількість кнопок для кожного документа індивідуальна.

Також кожний документ має набір функціональних кнопок – основних кнопок для документа у системі.

Для відображення в обліку та узагальнення інформації господарської діяльності підприємства в багатьох випадках необхідно ввести не один, а кілька взаємозалежних документів у визначеній послідовності. Наприклад, при придбанні підприємством матеріалів оформлюється Рахунок на оплату постачальника. На його основі формується другий документ залежно від специфіки проведення операції – Довіреність, Надходження товарів, послуг. Взаємодію таких документів відображає функціональна панель (рис. 5).

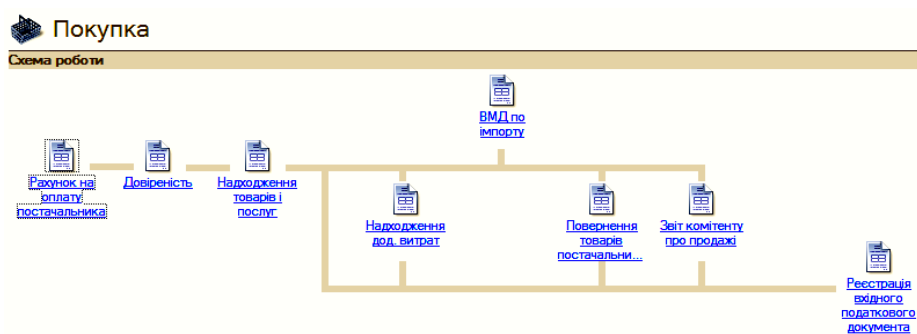

Рис. 5. Взаємодія первинних документів у комп'ютерній системі "ІС:Підприємство"

Перший документ у такому порядку називається Документом-оснотою (підставою). Інші документи вводяться на підставі попередніх і підпорядковані один одному. При цьому частина полів форми документів, що вводяться на підставі інших документів, заповнюється автоматично. Ланцюги документів, що найбільш часто зустрічаються в бухгалтерському обліку, зберігаються в комп'ютерній програмі.

Висновки. Отже, однією з основних переваг передачі електронного документа є можливість отримати документ у тому вигляді, в якому його підготовлено, зі вміщеними в ньому таблицями, графіками, зображеннями тощо. Відомості з такого документа можна легко ввести до інших документів, а сам він може передаватися по мережі всередині підприємства.

Таким чином, основою комплексної комп'ютерної інформаційної системи підприємства є підтримка документообігу, який утворюється із первинних документів різних типів, організації їх взаємозв'язків за тими чи іншими ключовими полями або їх сукупностями, і реалізація на цій основі системи запитів до бази даних, яка дає змогу формувати довільний набір похідних документів – звітів, що створюються із сукупності тієї чи іншої підмножини первинних документів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Осмятченко Л. М.* Бухгалтерський облік : навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти / Л. М. Осмятченко, В. Є. Шевчук. — Львів : Магнолія-2006, 2007. — 196 с.
2. *Бутинець Ф. Ф.* Інформаційні системи бухгалтерського обліку : підруч. для студ. вищих навч. закладів спец. 7.050106 "Облік і аудит" / за ред. Ф. Ф. Бутинця. — 2-е вид., перероб. і доп. — Житомир : ПП "Рута", 2002. — 544 с.
3. *Івахненко С. В.* Інформаційні технології в організації бухгалтерського обліку та аудиту : навч. посіб. / С. В. Івахненко. — К. : Знання-Прес, 2003. — 349 с.
4. *Нападовська Л. В.* Внутрішньогосподарський контроль в ринковій економіці : монографія / Л. В. Нападовська. — Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2000. — 224 с.
5. *Нидлз Б.* Принципы бухгалтерского учета / Б. Нидлз, Х. Андерсон, Д. Колдуэлл : пер. с англ. ; под ред. Я. В. Соколова. — 2-е изд., стереотип. — М. : Финансы и статистика, 1999. — 496 с.
6. *Палий В. Ф.* Управленческий учет издержек и доходов с элементами финансового учета / В. Ф. Палий. — М. : Инфра-М, 2006. — 279 с.
7. *Пушкар М. С.* Тенденції та закономірності розвитку бухгалтерського обліку в Україні (теоретико-методологічні аспекти) : монографія / М. С. Пушкар. — Тернопіль : Економічна думка, 1999. — 422 с.
8. *Сопко В. В.* Бухгалтерський облік в управлінні підприємством / В. В. Сопко. — К. : КНЕУ, 2006. — 526 с.
9. *Шуремов Е. Л.* Конкурс программного обеспечения в области бухгалтерского учета и финансов / Е. Л. Шуремов, Д. В. Чистов // Финансовые и бухгалтерские консультации. — 1995. — № 2. — С. 57–63.
10. *Шуремов Е. Л.* Системы автоматизации бухгалтерского учета: построение, классификация, выбор / Е. Л. Шуремов. — М. : Бухгалтерский учет, 1996. — 160 с.
11. *Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні* : Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV (зі змін. і допов.). — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.
12. *Новикова Е. Н.* Практикум по 1С:Бухгалтерии 7.7 : учеб. пособ. для студ. высших учебных заведений / Е. Н. Новикова, В. А. Осмятченко. — Кривой Рог : Минерал, 2004. — 196 с.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2012.

Osmyatchenko V., Matiukha M. Electronic documentation in accounting.

Problem. This article is devoted to the study of contemporary issues of document and document flow concepts, and research of change element of method of accounting documentation in computer accounting at summarizing and organizing information.

Review of scientific sources on the chosen topic proves insufficient elaboration of methodological aspects of documentation, including the determination of the method of recording, reporting, as a form of compilation of documents within the application of information systems. In the vast majority of scientists works documenting is regarded as

a form of paper registration of information. The need for research in this field is determined by the development of advanced information systems for accounting and their wide use in practice that forms the purpose of the study.

Results. The main direction of the research is to build created in a computer accounting documents in the framework of interpretation as an addition to business transactions. Documenting is considered in the use of complex software for automation management, which allows to identify maximum scale system of information flows of an enterprise.

Complete document flow model most consistently solves the problem of handling large volume document flow through opportunities of gaining summary information.

The authors offered classification of accounting documents in the application of accounting information systems on different features. Based on this classification scheme of stages of workflow and document processing in accounting was created.

Conclusions. Conducted research, the authors believe, is the basis for the formation and development of electronic document flow of accounting documents in computer accounting systems, implementation on this basis of a system of database queries enables to generate a random set of derivative instruments - reports that are created with a combination of a subset of primary documents.

Key words: accounting, document, document management, enterprise computer software.

REFERENCES

1. *Osmjatchenko L. M.* Buhgalters'kyj oblik : navch. posib. dlja stud. vyshhyh zakladiv osvity / L. M. Osmjatchenko, V. Je. Shevchuk. — L'viv : Magnolija-2006, 2007. — 196 s.
2. *Butynec' F. F.* Informacijni systemy buhgalters'kogo obliku : pidruch. dlja stud. vyshhyh navch. zakladiv spec. 7.050106 "Oblik i audyt" / za red. F.F. Butyncja. — 2-e vyd., pererob. i dop. — Zhytomyr : PP "Ruta", 2002. — 544 s.
3. *Ivahnenkov S. V.* Informacijni tehnologii' v organizacij' buhgalters'kogo obliku ta audytu : navch. posib. / S. V. Ivahnenkov. — K. : Znannja-Pres, 2003. — 349 s.
4. *Napadovs'ka L. V.* Vnutrishn'ogospodars'kyj kontrol' v rynkovij ekonomici : monografija / L. V. Napadovs'ka. — Dnipropetrovs'k : Nauka i osvita, 2000. — 224 s.
5. *Nidlz B.* Principy buhgalterskogo ucheta / B. Nidlz, H. Anderson, D. Koldujell : per. s angl. ; pod red. Ja. V. Sokolova. — 2-e izd., stereotip. — M. : Finansy i statistika, 1999. — 496 s.
6. *Palij V. F.* Upravlencheskij uchet izderzhek i dohodov s jelementami finansovogo ucheta / V. F. Palij. — M. : Infra-M, 2006. — 279 s.
7. *Pushkar M. S.* Tendencii' ta zakonirnosti rozvytku buhgalters'kogo obliku v Ukrai'ni (teoretyko-metodologichni aspekty) : monografija / M. S. Pushkar. — Ternopil' : Ekonomichna dumka, 1999. — 422 s.
8. *Sopko V. V.* Buhgalters'kyj oblik v upravlinni pidprijemstvom / V. V. Sopko. — K. : KNEU, 2006. — 526 s.
9. *Shuremov E. L.* Konkurs programmnoho obespechenija v oblasti buhgalterskogo ucheta i finansov / E. L. Shuremov, D. V. Chistov // Finansovyje i buhgalterskie konsul'tacii. — 1995. — № 2. — S. 57–63.
10. *Shuremov E. L.* Sistemy avtomatizacii buhgalterskogo ucheta: postroenie, klassifikacija, vybor / E. L. Shuremov. — M. : Buhgalterskij uchet, 1996. — 160 s.
11. *Pro buhgalters'kyj oblik i finansovu zvitnist' v Ukrai'ni : Zakon Ukrai'ny vid 16.07.1999 № 996-XIV (zi zmin. i dopov.).* — Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/996-14>.
12. *Novikova E. N.* Praktikum po 1S:Buhgalterii 7.7 : ucheb. posob. dlja stud. vysshih uchebnyh zavedenij / E. N. Novikova, V. A. Osmjatchenko. — Krivoj Rog : Mineral, 2004. — 196 s.

СИСТЕМНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 004.45

ПІКУЛІЦЬКА Юлія, аспірант кафедри економічної кібернетики
та інформаційних систем КНТЕУ

УПРАВЛІННЯ ТРАФІКОМ У МЕРЕЖІ ETHERNET

Проаналізовано засоби управління трафіком у мережі Ethernet. Представлено опис технологій RSVP та MPLS, алгоритмів обробки черг і класифікації трафіку. Виявлено відмінності в управлінні трафіком для протоколів IPv4 та IPv6. Сформульовані основні правила для побудови гнучкої та ефективної системи управління трафіком.

Ключові слова: управління трафіком, якість сервісів, тип сервісу, алгоритми обробки черг, резервування, перевантаження, MPLS, RSVP.

Пикулицкая Ю. Управление траффиком в сети Ethernet. Проанализированы средства управления траффиком в сети Ethernet. Представлено описание технологий RSVP и MPLS, алгоритмов обработки очередей и классификации траффика. Выявлены отличия в управлении траффиком для протоколов IPv4 и IPv6. Сформулированы основные правила для построения гибкой и эффективной системы управления траффиком.

Ключевые слова: управление траффиком, качество сервисов, тип сервиса, алгоритмы обработки очередей, резервирование, перегрузки, MPLS, RSVP.

Постановка проблеми. Із року в рік комп'ютерні мережі стають дедалі складнішими, кількість користувачів сервісів мережі невинно зростає, локальні мережі змінюють призначення, постійно виникають нові додатки, орієнтовані на роботу в мережах. У таких умовах все актуальнішою стає проблема управління трафіком. Адже різні додатки мають свої вимоги до смуги пропускання, своєчасності доставки пакетів, координації. Постійне виникнення колізій сповільнює роботу мережі, а будь-яка багатоадресна розсилка пакетів може значно погіршити або навіть паралізувати її роботу. Тож управління якістю обслуговування, контроль за ширококомовним трафіком, резервування пропускнуої смуги набувають все більшого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо управління трафіком розглядалось багатьма вченими із моменту виникнення мережі. Дослідження Я. Ріхтера [1], Е. Белла, А. Сміта, П. Ланджіла, А. Ріджісінхені, К. Маклокгі [2], Д. Аудачі, Дж. Малколма, Дж. Агогбу, М. О'Дела, Дж. Макмануса [3], Д. Федика [4] покладені в основу стандартів RFC. Постійно публікують результати своєї роботи В. Оліфер, Н. Оліфер [5], А. Велихов, К. Строчников, Б. Леонтьев [6]. В Україні над розв'язанням цієї проблеми працюють Л. Беркман [7], О. Лемешко [8–9], О. Дробот [10], О. Муранов [11–12]. Однак для створення гнучкої системи управління трафіком потрібно визначитися із завданнями, які вона має виконувати, та засобами, необхідними для її побудови. Для цього необхідне чітке розуміння мети та обізнаність у існуючих технологіях.

Метою дослідження є аналіз засобів управління трафіком у мережах Ethernet, що сприятиме визначенню ефективних підходів до управління трафіком.

Методи управління трафіком різняться залежно від завдань, що постають перед адміністратором мережі. Деякі методи спрямовані на розв'язання певної задачі та зовсім не здатні зарадити у інших випадках. Інші доволі універсальні, але не повною мірою розв'язують ту чи іншу проблему, а лише частково покращують ситуацію. Однак у поєднанні з іншими здатні суттєво поліпшити параметри зв'язку.

В Україні комп'ютерні мережі вищих навчальних закладів, як правило, побудовані за технологією Ethernet, отже використовують комутацію пакетів. Пропускна здатність такої мережі невідома, можуть траплятися випадкові затримки. Застосування засобів управління трафіком у мережі із комутацією пакетів дозволяє ефективніше використовувати ресурси мережі, управляти перевантаженнями у разі їхньої появи, надавати смугу пропускання вимогливим до неї додаткам й у цілому підвищити якість обробки та швидкість доставки інформації кінцевому користувачу.

Сучасні системи управління трафіком складаються із таких елементів:

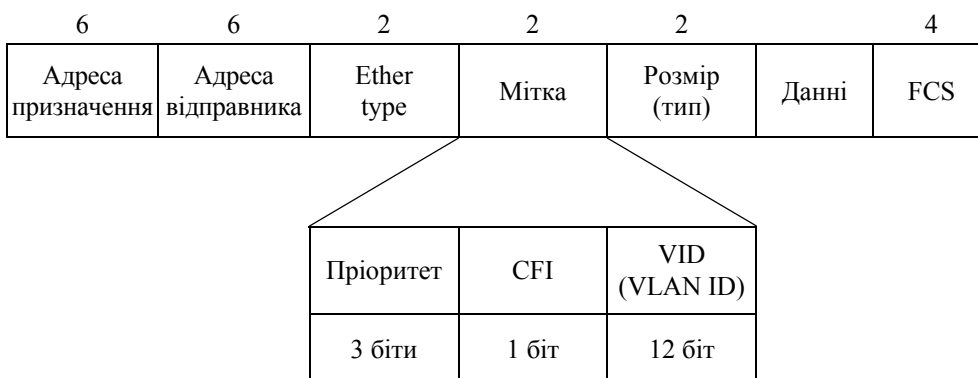
- *класифікація* (classifying) – механізм розподілу пакетів для різноманітної подальшої обробки, можливо, навіть, у різні черги. У процесі прийому, маршрутизації та передачі пакетів вони можуть бути по-різному класифіковані. Це може бути маркування, яке відбувається на межі мережі з єдиним адмініструванням, або може виконуватися на кожному проміжному вузлі окремо;
- *планування* (sceduling) – механізм впорядкування об'єктів між входом і виходом певної черги;
- *маркування* (marking) – механізм зміни пакета;
- *знищення* (dropping) – знищує пакети, наприклад, у разі переповнення буферу даних при використанні обмеження вхідного трафіку;
- *обмеження вхідного трафіку* (policing) – механізм обмеження, який приймає пакети, що не перевищують заданих показників. Над рештою виконується визначена дія (знищення, перекласифікація);

- обмеження вихідного трафіку (shaping) – механізм для затримки пакетів перед передачею для підтримки бажаної швидкості передачі.

Відповідно до поставлених цілей, поєднавши деякі або всі ці елементи між собою, можна створити гнучку та ефективну систему управління трафіком.

Класифікація. Будь-який механізм управління трафіком передбачає насамперед класифікацію, адже оброблення всього трафіку мережі як такого, що має однаковий пріоритет, яким би чином воно не відбувалося, буде малоефективним. Залежно від рівня моделі OSI, на якому відбувається класифікація трафіку, існує декілька методів надання пріоритетів.

Для другого (канального) рівня OSI було розроблено стандарт IEEE 802.1p. Він передбачає однорівневу специфікацію маркування пакетів для взаємодії між віртуальними мережами Ethernet. IEEE 802.1p реалізується у мережних адаптерах і комутаторах для роботи за принципом "зробити якнайкраще, проте без гарантії" (best-effort) та не потребує резервування ресурсів. За ним, замість стандартного поля кадру Ethernet "Тип протоколу" розміщується "Мітка" (рис. 1).

**Рис. 1. Формат міток VLAN на рівні L2
(стандарт 802.1p)**

Поле пріоритет користувача – 3 біти, 1-бітове поле CFI (індикатор канонічного формату) та 12-бітове поле VID (ідентифікатор віртуальної мережі) називаються TCI (інформація управління тегом). 3-бітове поле IP-пріоритету розміщується тут без проблем. Після введення мітки в кадр потрібно перерахувати контрольну суму FCS. Канальний рівень у цьому випадку повинен підтримувати множинні черги.

На наступному рівні L3 управління трафіком ґрунтується на можливостях транспортних протоколів. Деякі з них (UDP) не мають механізмів керування трафіком, інші (IPX/SPX, RTP/RTCP) вирішують окремі задачі, але не мають суттєвого розповсюдження. Протокол TCP для управління трафіком має в заголовку 6-бітове поле "Прапори" (відповідні значення (зліва направо) представлені в *табл. 1*).

Значення бітів поля "Прапори"

Позначення бітів поля "Прапори"	Значення біту, якщо він дорівнює 1
URG	Прапор важливої інформації, поле "Показчик важливої інформації" має значення, якщо URG=1
ACK	Номер октету, який повинен був прийти наступним
PSH	Цей сегмент вимагає виконання операції push. Одержувач повинен передати ці дані прикладній програмі якомога швидше
RST	Переривання зв'язку
SYN	Прапор для синхронізації номерів сегментів, використовується при встановленні зв'язку
FIN	Відправник закінчив посилку байтів

Ці поля заголовків являють собою основу методів управління трафіком. Протокол TCP застосовують, коли необхідна гарантована доставка повідомлень. Він використовує контрольні суми пакетів для перевірки їх цілісності та звільняє прикладні процеси від необхідності таймаутів та повторних передач для забезпечення надійності.

Для протоколу IP четвертої версії управління трафіком базується на використанні поля заголовку пакета ToS (Type of Service – тип сервісу). Воно має містити дані щодо того, як має оброблятися дейтограма. Формат ToS визначено у RFC-1349, за ним поле складається із шести субполів. Перше субполе "Пріоритет" надає можливість присвоїти код пріоритету кожній дейтограмі.

- 0 – звичайний рівень;
- 1 – пріоритетний;
- 2 – негайний;
- 3 – терміновий;
- 4 – екстрений;
- 5 – критичний;
- 6 – міжмережеве управління;
- 7 – мережеве управління.

Наступні біти С, D, Т та R характеризують побажання щодо способу доставки дейтограми. Так, D=1 вимагає мінімальної затримки, T=1 – високої пропускної здатності, R=1 – високої надійності, а C=1 – низької вартості. ToS відіграє важливу роль у маршрутизації пакетів. Інтернет не може гарантувати бажаний ToS, але більшість маршрутизаторів враховує ці запити при виборі маршруту (протоколи OSPF та IGRP).

До середини 90-х років минулого століття поле ToS у більшості реалізацій ігнорувалося. Із початком розробок засобів забезпечення якості обслуговування (QoS) увага до нього зросла. З'явилася пропозиція заміни поля ToS на поле DSCP (Differentiated Services Code Point – точка

коду диференційованих послуг), яке, як бачимо на рис. 2, також має 8 біт (RFC-2474). Останні біти (CU) не визначені. Іноді це поле називається байтом DS (Differentiated Services – диференційовані послуги).

DS5	DS4	DS3	DS2	DS1	DS0	CU	CU
-----	-----	-----	-----	-----	-----	----	----

Рис. 2. Формат поля DSCP

Біти DS0-DS5 визначають селектор класу. Значення цього коду наведені в *табл. 2*. Стандартним значенням DSCP є 000000.

Таблиця 2

Значення поля "DSCP"

Селектор класу	DSCP
Пріоритет 1	001000
Пріоритет 2	010000
Пріоритет 3	011000
Пріоритет 4	100000
Пріоритет 5	101000
Пріоритет 6	110000
Пріоритет 7	111000

На базі DSCP розроблена технологія PHB (per Hop Behavior – поведінка на ретрансляційній ділянці). У рамках цієї політики визначаються коди DSCP всередині класів. Наприклад, для політики негайної переадресації EF рекомендоване значення DSCP=101110. Ця політика відповідає найбільш високому рівню обслуговування.

Замість поля DSCP у новому стандарті IPv6 міститься 4-бітове поле пріоритету, що дозволяє швидко ідентифікувати відносний пріоритет пакету. Значення пріоритетів поділяється на два діапазони. Перші 8 значень (від 0 до 7) використовуються для встановлення пріоритету трафіку (*табл. 3*).

Наступні значення від 8 до 15 використовують для визначення пріоритету трафіку, для якого не відбувається зниження потоку у відповідь на сигнал перевантаження мережі. Так, при передачі мультимедійної інформації, де управління швидкістю передачі неможливе, рівень пріоритету трафіку не може бути нижче 8.

Для трафіку, що не контролюється на перевантаження, значення пріоритету 8 має використовуватися для тих пакетів, втрата яких допустима у разі перевантаження мережі (наприклад, відео високої якості), а вище значення (15) варто використовувати для пакетів, втрата яких не бажана (аудіотрафік із низькою надійністю). Зв'язку між відносними пріоритетами із контролем та без контролю перевантаження мережі не існує.

Значення кодів пріоритету

Код пріоритету	Значення
0	Нехарактеризований трафік
1	Заповнюючий трафік (наприклад, мережеві новини)
2	Несуттєвий інформаційний трафік (електрона пошта)
3	Резерв
4	Суттєвий трафік (FTP, HTTP, NFS)
5	Резерв
6	Інтерактивний трафік (telnet, x-terminal, SSH)
7	Керуючий трафік (маршрутні протоколи, SNMP)

Ще одне поле заголовку IPv6, що може бути використане для виділення пакетів, обробка яких потребує нестандартної QoS або "real-time" сервісу – 24-бітове поле "Мітки потоку". Потік тут розглядається як послідовність пакетів, що пересилаються від відправника визначеному одержувачу, при цьому всі пакети потоку мають бути оброблені певним чином. Характер такої обробки може бути передано маршрутизатору через протокол управління або всередині самих пакетів, наприклад, в опції hop-by-hop.

Допускається декілька потоків між відправником та одержувачем, а також обмін, що не асоційовано з жодним потоком. Потік однозначно визначається комбінацією адреси відправника та ненульовою міткою потоку. Пакети, що не належать жодному потоку, мають мітку рівну нулю.

Маршрутизатори можуть довільно обирати спосіб обробки потоків даних, якщо отримують пакети із невідомою ненульовою міткою. У такому випадку пакет може бути оброблено так, як і при нульовій мітці. Маршрутизатор може занести в кеш результати такої обробки (адреса відправника та мітка утворюють ключ кешу). Наступні пакети із тією ж адресою відправника та міткою потоку можуть оброблятися із використанням інформації із кешу без детального перегляду всіх полів. Режим обробки пакетів із використанням кешу анулюється не пізніше 6 секунд після встановлення незалежно від того, продовжують поступати пакети даного потоку чи ні. Якщо приходить інший пакет після відміни режиму використання кешу, він оброблюється так само, як перший (як пакет із нульовою міткою), така ситуація може бути причиною повторного формування кеш-режиму.

Для пристроїв, що не підтримують функцію помітки потоків, це поле має при формуванні пакету містити нульове значення, передаватися без змін при переадресації та ігноруватися при отриманні. На даному етапі це експериментальний метод, який може значно змінитися вже найближчим часом.

Планування. Для надання пріоритету певному виду трафіку використовують планування. Цей елемент визначає декілька безкласових алгоритмів обробки черг.

Найпростішим із них є FIFO: перший прийшов – першим пішов. Він використовується в більшості маршрутизаторів та комутаторів. Принцип традиційного алгоритму FIFO полягає в тому, що в разі перевантаження пакети поміщаються у чергу, а при припиненні перевантаження передаються на вихід у тому порядку, в якому поступили, тобто "першим прийшов – першим пішов". Основною перевагою FIFO є простота реалізації та відсутність потреби в конфігурації. Недоліком – неможливість диференційованої обробки пакетів різних потоків, усі пакети стоять у загальній черзі на рівних підставах.

Дещо складнішим є алгоритм SFQ (стохастична справедлива черга). Цей алгоритм використовують у випадках, коли необхідно розподілити порівну можливість передачі даних між довільною кількістю потоків. Це досягається використанням хеш-функції для розподілення трафіку на окремі черги типу FIFO, які потім циклічно оброблюються. Оскільки існує вірогідність співпадіння значення хеш-функції, вона періодично змінюється. Для налаштування SFQ використовують два параметри: `sfq-perturb` – вказує через який час необхідно змінювати хешуючу функцію визначення під-черг та `pcq-allot (quantum)`, який визначає кількість байтів у під-черзі, зазвичай встановлюється рівним одному максимальному об'єктові передачі.

Цей алгоритм працює за таким принципом: функція вилучення пакетів із під-черг одночасно випускає у вихідний інтерфейс `pcq-allot` байт, а керуючий алгоритм додає до кожної під-черги `pcq-allot` байт, при цьому зберігаючи рівновагу та однакову довжину всіх під-черг.

Недолік SFQ полягає в тому, що один додаток може відкрити декілька потоків і "заглушити" інші підключення. Для вирішення цієї проблеми був розроблений алгоритм ESFQ (розширена стохастична справедлива черга). На відміну від SFQ, він дає більше можливостей для управління чергою. Для цього він має такі параметри: `depth` – максимально можлива кількість "псевдо-черг", `limit` – кількість пакетів, що зберігаються в буфері, `hash` – задає тип хешу (`classic` як і в SFQ, `src` – за адресою джерела або `dst` – за адресою одержувача), `divisor` – задає довжину хеша у бітах.

Більш функціональним, але також окремим випадком SFQ, є алгоритм PCQ (черга за з'єднаннями). Він може не тільки формувати черги за адресами джерела або одержувача, а й використовувати окремі порти джерела або одержувача. Також він має параметри `pcq-rate` – число, яке вказує в якій пропорції розподіляти трафік за чергами, `pcq-limit` – довжина під-черги, `pcq-total-limit` – загальна кількість пакетів у всіх чергах.

Завдяки своїм параметрам алгоритми ESFQ та PCQ достатньо гнучкі, вони дозволяють розділити пропускну смугу між усіма підключеннями та додатками порівну.

По-іншому працює RED (довільне раннє виявлення), цей алгоритм організації черги розроблений для запобігання перевантажень і вирівнювання пропускної смуги. Контролюючи розмір черги, він не дає їй перевищити встановлені розміри шляхом знищення випадково обраних пакетів. Тому він використовується лише для протоколів транспортного рівня, які здатні помітити втрату пакету та відреагувати відповідним чином.

Використання алгоритму RED доцільне на високошвидкісних магістралях зі значною смугою пропускання. Для застосування цього алгоритму необхідно визначити його параметри: *min* – мінімальна довжина черги в байтах, *max* – значення, при досягненні якого знищуються всі "зайві" пакети, *burst* – максимальна кількість пакетів, які можуть бути прийняті до черги понад встановлений ліміт. Додатково можна вказати параметри *limit* та *avrpkt*. Перший задає обсяг черги, другий – усереднений розмір пакету.

Складнішим алгоритмом обробки черги є TBF (фільтр блоку токенів). Він передає отримані пакети зі швидкістю, яка не перевищує заданий поріг, але з можливістю її перевищення короткими сплесками. Це найкращий алгоритм для обмеження трафіку – при великій точності він не перевантажує мережу та процесор. Алгоритм базується на використанні токенів. Пакети передаються при наявності достатньої їх кількості. При нестачі токенів, пакети переміщуються у буфер, у разі переповнення якого, знищуються. Конфігураційні параметри TBF, які задають довжину черги пакетів – *limit* (розмір буферу в байтах) та *latency* (час знаходження пакету в буфері). Розмір буфера токенів завдає параметр *burst/buffer/maxburst*. Він визначає максимальну кількість байт даних, для яких доступні токени в один момент часу. Ще один параметр – *tr* визначає мінімальну кількість токенів, які необхідні для передачі "нульового" пакету. Останній параметр – *gate* – завдає обмеження смуги пропускання.

Об'єднання елементів. Наступним кроком у розвитку систем управління трафіком стало поєднання класифікації із плануванням. У результаті виникли класові алгоритми обробки черг. Різноманітні фільтри класифікують трафік і здійснюють подальшу обробку відповідно до заданих для цього класу правил.

Найпростішою дисципліною класифікації трафіку є PRIO. Ця черга може розділяти трафік між трьома смугами пропускання, які можуть бути чергами, побудованими за раніше розглянутими алгоритмами. Кожна під-черга має свій пріоритет, який визначає значення *handle*. Розподіл трафіку заснований на використанні фільтрів або поля ToS. Основні параметри *prio*-черги це *bands* (кількість смуг пропускання, як правило три) та *priority* – розподіл трафіку залежно від поля ToS.

Організація черги за алгоритмом PRIO корисна, якщо необхідно підвищити загальну пропускну здатність інтерфейсу. Цей алгоритм ефективний у мережах, побудованих на основі UNIX, оскільки додатки Microsoft, як правило, встановлюють у поле ToS привілейоване значення

"Інтерактивний". Звісно, крім поля ToS, можливе використання власних дисциплін класифікації трафіку, однак у такому випадку, простішим варіантом буде застосування складнішого алгоритму.

Найстаршим та одним із найскладніших є алгоритм CBQ (заснована на класах черга). Як і PRIO, цей алгоритм може класифікувати трафік і назначати класам пріоритети. Крім класифікації, ця дисципліна може виконувати шейпінг трафіку. На її основі побудовані найбільш популярні схеми розподілу.

Принцип роботи CBQ полягає у забезпеченні вільного каналу на час, який відповідає заданому обмеженню смуги пропускання. Для цього дисципліна розраховує інтервали часу, які мають витримуватися між передачею пакетів.

Крім обмеження смуги пропускання, CBQ може також розподіляти трафік за класами із різними пріоритетами та відповідним чином їх обробляти. Кожний раз при передачі пакету ініціюється циклічний процес зваженого вибору (WRR), починаючи з класу із найвищим пріоритетом. WRR містить класи, які можуть містити будь-які інші дисципліни. Ці класи отримують ширину каналу відповідно до наданих їм коефіцієнтів. Такі коефіцієнти можна задати у ручному режимі або автоматично, в такому випадку розмір коефіцієнту задається обернено пропорційним обсягу даних, які передаються через клас.

WRR має внутрішній класифікатор, який розподіляє пакети на різні класи. Визначення відправника або одержувача може здійснюватись на основі MAC або IP адрес. MAC адреси можуть використовуватися лише в Ethernet мережах. Прив'язка хостів до класів відбувається автоматично, при появі перших пакетів.

CBQ надає багато можливостей для управління трафіком, але основним її недоліком є недостатня документованість та складність розуміння і налагодження.

Сучаснішою дисципліною є НТВ (ієрархічний блок токенів), вона працює так само, як і CBQ, але принцип роботи її базується не на визначені часу простою, а на обчисленні обсягу трафіку. Ця дисципліна, як і TBF, використовує ідею токенів. Завдяки підтримці класів та технології займу смуги пропускання, вона дозволяє організувати складне та тонке управління трафіком.

В основі НТВ лежить побудова ієрархії класів. Схематично її можна уявити у вигляді гібридного, розділеного на рівні дерева, кінцевими верхівками якого є користувачі. Трафік класифікується та потрапляє у класи-листя дерева, яке описує ієрархічну структуру регулятора. Внутрішні класи дерева відповідальні за розподіл "надлишків" смуги пропускання. Кореневий клас (весь канал) розподіляє трафік між класами-нащадками, відповідно до їхнього налаштування, а вони, у свою чергу, розподіляють між своїми нащадками.

Таким чином, кожний клас має два параметри – максимальна швидкість (ceil rate) та гарантована швидкість (rate). Перший обмежує ширину смуги пропускання, яку може зайняти нижчий у ієрархії клас у батьківському. Також для кожного класу задається пріоритет (від 0 до 7), який визначає черговість отримання надлишку смуги пропускання класами-нащадками.

Постійно розробляються нові версії НТВ. Остання реалізація більш швидка та набагато точніша за СВQ, крім того, набагато простіша і зрозуміліша у налаштуванні.

Маркування та знищення. Для позначення класифікованих пакетів використовується механізм маркування, що дозволяє визначити подальшу долю пакету – шлях його доставки, порядок обробки, знищення у разі неприйнятності.

Знищення отриманих даних, які вже зайняли частину пропускну смуги та згаяли час на свою обробку, є небажаним. Як правило, знищують лише пошкоджені пакети, подальша обробка яких неможлива або може призвести до помилок. У деяких випадках може бути доцільним знищення всіх пакетів, що не відповідають певним параметрам – належать до іншої мережі, завеликі та ін.

Обмеження вхідного та вихідного трафіку. Вхідний трафік обмежується у разі порушення параметрів профілю (перевищення середньої швидкості або тривалості пульсації). Тоді пакети знищуються або маркуються зі зниженням пріоритету. Обмеження вихідного трафіку реалізується шляхом буферезації пакетів й використовується для зменшення пульсації трафіку або обмеження вихідного каналу.

Резервування. Як зазначалось вище, для деяких видів трафіку затримка пакетів є неприпустимою. Виникнення затримки може призвести до обмеження функціонування програм або припинення їхньої роботи. Збільшення пропускну здатності у таких випадках не вирішує проблему, адже непередбачуваний сплеск трафіку може зумовити несвоєчасне отримання пакетів.

Для забезпечення умов, необхідних для функціонування таких додатків, застосовують резервування смуги пропускання. Для цього використовують протокол RSVP (протокол резервування ресурсів). Він був розроблений ще для Windows 2000, його специфікація міститься у RFC 2205. RSVP працює комплексно. Відправник відсилає отримувачу повідомлення PATH, що формує список пристроїв, які проходить, та у відповідь одержує RESV із характеристиками сформованого каналу зв'язку, якщо все обладнання підтримує цей протокол. Якщо ж комутатор не здатен забезпечити пропускну смугу або не підтримує RSVP, повідомлення відхиляється.

Використання RSVP вимагає підтримки від усіх пристроїв та наявності достатньої смуги пропускання, щоб мати можливість, не заважаючи іншим додаткам, резервувати її частину. Велика кількість параметрів,

витрати на встановлення та управління каналом зв'язку частково компенсується при групуванні маршрутів. RSVP-повідомлення одним потоком від відправника прямують до точки групування та розсилаються отримувачам.

Найширші можливості управління трафіком надає технологія MPLS – багатопротокольна комутація за мітками. Вона дозволяє інкапсулювати різні протоколи передачі даних, як у мережах із комутацією каналів, так і комутацією пакетів, та створювати віртуальні канали між вузлами мережі. Принциповою основою MPLS є тунелі. Для її роботи необхідна підтримка протоколу MP-BGP (RFC-2858).

Використання MPLS надає переваги в управлінні потоками даних, підвищує надійність та продуктивність мережі. За цією технологією до кожного пакету (чарунки, фрейму) додається заголовок, що містить одну або декілька міток. Пакет, що отримав мітку, не може залишити межі віртуальної мережі. Декілька міток називають стеком міток. Розміщується стек між заголовками мережевого та каналного рівнів. Кожний запис у стеку міток складається із чотирьох полів:

- значення мітки (20 біт);
- поле класу трафіку та повідомлення про перевантаження (3 біти);
- прапор дна стеку (Bottom of Stack) – якщо він встановлений, ця мітка остання у стеку (1 біт);
- поле TTL (8 біт).

Для тих самих вузлів, у разі необхідності, може бути сформовано декілька віртуальних мереж, що використовуватимуть різні мітки, для трафіку із різним рівнем пріоритету. Маршрутизатори на вході або виході MPLS-мережі називають LER (граничний маршрутизатор), вони додають або видаляють мітку пакету даних. Всередині мереж використовуються маршрутизатори LSR (маршрутизатор комутації за мітками), що комутують пакети лише на основі міток. Мітки між LER та LSR розподіляються за допомогою протоколу розподілу міток (LDP). LSR постійно обмінюються інформацією про наявні ресурси і стан мережі. До суб'єктів мережі ця інформація доводиться через IPG (протокол внутрішньої маршрутизації), алгоритм якого базується на стані каналу.

Управління трафіком у мережі MPLS виключає необхідність ручної конфігурації маршрутів. MPLS оцінює смугу каналу та значення трафіку при прокладці маршруту через опорну мережу. Динамічна адаптація дозволяє збільшити стійкість до відмови, здійснюючи корекцію топології мережі. MPLS надає гнучкі засоби моніторингу трафіку в межах VPN.

Для реалізації технології управління трафіком MPLS мережа має підтримувати:

- безпосередньо MPLS;
- IP-переадресацію CEF (швидка комутація Cisco);
- протокол маршрутизації IS-IS (проміжна система до проміжної системи).

Перевантаження. Окремим розділом керування трафіком є управління перевантаженнями. Перевантаження виникають при зверненні багатьох користувачів до одного ресурсу та можуть виражатися у затримках, втраті пакетів чи значному падінні продуктивності мережі.

Проблему перевантаження начебто можна розв'язати збільшенням буферної пам'яті. Однак це лише затримає початок перевантаження. Крім того, великий розмір буферів може значно збільшити затримку передачі пакетів. Контроль за виникненням перевантажень – проблема не з легких, існує багато алгоритмів управління перевантаженнями. У загальному випадку можна розділити їх на два класи: управління із явними втратами (open-loop control) та управління із повторною передачею (closed loop control).

Управління з явними втратами запобігає появі перевантаження, контролюючи, щоб трафік, що генерується відправником, не погіршив характеристики до рівня нижче заданої якості обслуговування. Якщо неможливо гарантувати задану якість обслуговування, мережа відхиляє запропонований трафік. Функція, що вирішує прийняти або відхилити новий трафік, названа "управління доступом". Із іншого боку, управління із повторною передачею реагує на перевантаження, коли воно вже відбувається або збирається з'явитись, регулюючи трафік відповідно до стану мережі.

Останнім часом набуває популярності управління трафіком на рівні об'єднаних потоків або проектування трафіку (traffic engineering), що має за мету розподілити об'єднанні потоки по мережі таким чином, щоб якомога ефективніше використовувати її ресурси. Тут важливими параметрами є швидкість, відстань і рівень завантаження каналів мережі для визначення шляху яким можлива найшвидша доставка повідомлення адресатові.

Висновки. Завдання побудови та впровадження методів управління трафіком не з легких. Необхідно враховувати безліч деталей, щоб максимально використовувати ресурси мережі. Налаштування гнучкої та ефективної системи управління трафіком вимагає часу, знань та значних зусиль, а іноді й коштів. Немає універсальної схеми, яка б задовольнила потреби більшості мереж. Для кожного випадку необхідно здійснювати всебічний аналіз ресурсів мережі та трафіку, за результатами якого проектувати систему управління трафіком. Натомість грамотно спроектована та втілена система здатна підвищити ефективність мережі та подовжити строк її використання.

На основі викладеного можна зробити певні узагальнення.

Першочерговими задачами при управлінні трафіком є мінімізація втрат пакетів і затримок, оптимізація пропускну здатності та узгодження найкращого рівня послуг. Для вирішення цих задач необхідно дотримуватись певних правил.

По-перше, ефективне управління потоками пакетів можливе тільки при неповному завантаженні каналу в обох напрямках. Тобто необхідною умовою є обмеження швидкості каналу. Достатньо заповнити один напрям на 100 %, щоб якість зв'язку помітно погіршилася.

По-друге, для запобігання утворенню черг та максимального контролю над потоком даних маршрутизатор, що обмежує потік до розміру, меншого за реальну пропускну здатність каналу, необхідно встановлювати в найвужчому місці каналу.

По-третє, обмеження швидкості можливе лише для вихідного трафіку. Знищення вхідного трафіку небажане, бо втрачаються вже отримані данні.

По-четверте, кожен інтерфейс мусить використовувати дисципліну обробки черг, а при застосуванні класових дисциплін обов'язково використовувати підкласи.

Перехід на IPv6 значно розширить можливості управління трафіком за рахунок використання міток потоків. Ця властивість буде мати велике значення при обробці мультимедійних даних, наприклад, програм цифрового телебачення, відеоконференцій тощо.

Вибір засобів управління трафіком потребує чіткого розуміння задач, а їх застосування – відповідного рівня знань та підтримки обладнанням обраних технологій.

У подальших дослідження доцільно здійснити порівняльний аналіз протоколів IP четвертої та шостої версій для визначення ефективності їх використання в локальних мережах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *RFC 2430: A Provider Architecture for Differentiated Services and Traffic Engineering (PASTE)* / T. Li, Y. Rekhter. — 1998, October.
2. *RFC 2674: Definitions of Managed Objects for Bridges with Traffic Classes, Multicast Filtering and Virtual LAN Extensions* / E. Bell, A. Smith, P. Langille, A. Rijhsinghani, K. McCloghrie. — 1999, August.
3. *RFC 2702: Requirements for Traffic Engineering Over MPLS*. D. Awduche, J. Malcolm, J. Agogbua, M. O'Dell, J. McManus. — 1999, September.
4. *RFC 5543: BGP Traffic Engineering Attribute* / H. Ould-Brahim, D. Fedyk, Y. Rekhter. — 2009, May.
5. *Олифер В. Г.* Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы / В. Г. Олифер, Н. А. Олифер. — 4-е изд. — СПб., Питер, 2010. — 943 с.
6. *Велихов А. В.* Компьютерные сети : учеб. пособие / А. В. Велихов, К. С. Строчников, Б. К. Леонтьев. — М. : Новый издат. дом, 2005. — 304 с.
7. *Беркман Л. Н.* Повышение показателей качества систем управления гетерогенными сетями [Доклад] / Беркман Любовь Наумовна // Международный конгресс "Доверие и безопасность в информационном обществе", 2004.
8. *Лемешко А. В.* Повышение масштабируемости управления трафиком и обеспечения качества обслуживания с использованием оверлейных

- сетей / А. В. Лемешко, Ахмад М. Хайлан // Проблемы телекоммуникаций. — 2010. — № 1 (1). — С. 35–44.
9. Многоуровневое управление трафиком в сети MPLS-TE DiffServ на основе координационного принципа прогнозирования взаимодействий / А. В. Лемешко, О. А. Дробот, Ю. Н. Добрышкин // Проблемы телекоммуникаций. — 2011. — № 1 (3). — С. 11–27.
 10. Лемешко А. В. Модель многопутевой QoS-маршрутизации в мультисервисной телекоммуникационной сети / А. В. Лемешко, О. А. Дробот // Радиотехника: Всеукр. межвед. науч.-техн. сб. — 2006. — Вып. 144. — С. 16–22.
 11. Муранов О. С. Удосконалення механізму згладжування пакетного трафіку типу "відро токенів" / О. С. Муранов // Проблеми інформатизації та управління : зб. наук. пр. — К. : НАУ, 2009. — № 2 (26). — С. 125–130.
 12. Механізми керування ресурсами пакетних мереж : тези наук.-практ. конф. "Захист в інформаційно-комунікаційних системах", (Київ, 24–25 травня 2007 р.) / М-во освіти і науки України, Національний авіаційний університет [та ін.]. — К. : НАУ, 2007. — С. 25–26.
 13. RFC 1349: Type of Service in the Internet Protocol Suite / P. Almquist. — 1992, July.
 14. RFC 2474: Definition of the Differentiated Services Field (DS Field) in the IPv4 and IPv6 Headers / K. Nichols, S. Blake, F. Baker, D. Black, 1998, December.
 15. RFC 2205: Resource ReSerVation Protocol (RSVP) – Version 1 Functional Specification / R. Braden, Ed., L. Zhang, S. Berson, S. Herzog, S. Jamin. — 1997, September.
 16. RFC 2858: Multiprotocol Extensions for BGP-4 / T. Bates, Y. Rekhter, R. Chandra, D. Katz. — 2000, June.

Стаття надійшла до редакції 03.06.2012.

Pikulitska J. Traffic management in the Ethernet network.

Problem statement. The proposed scientific work is devoted to topical issue of traffic management of computer networks. In conditions of the continuous growth and complication of networks, the problem of a choice of ways for management to control traffic acquires actuality.

Review of scientific sources of chosen subjects proves the interest in research of traffic management both in Ukraine and abroad. However, the majority of the work considers the general theoretical principles. But solving a specific problem requires an understanding of the goals, a comprehensive analysis of the particular network and resources.

Research objective – the analysis of ways of managing traffic on Ethernet networks that will help to define effective approaches to traffic management.

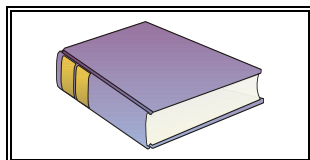
Results of research. In the article the technologies of traffic management, their application, features and shortcomings have been considered. The detailed description of all the elements of modern systems of traffic management has been given, the protocols and technologies used to control the quality of service, control of broadcast traffic and reservation of zones have been described.

Conclusions. The conducted research highlights the existing technologies of traffic management of computer networks. It makes recommendations on creation of the system of traffic management.

Key words: traffic management, service quality, service type, reservation, algorithm of line processing, overloading, MPLS, RSVP.

REFERENCES

1. *RFC 2430: A Provider Architecture for Differentiated Services and Traffic Engineering (PASTE)* / T. Li, Y. Rekhter. — 1998, October.
2. *RFC 2674: Definitions of Managed Objects for Bridges with Traffic Classes, Multicast Filtering and Virtual LAN Extensions* / E. Bell, A. Smith, P. Langille, A. Rijhsinghani, K. McCloghrie. — 1999, August.
3. *RFC 2702: Requirements for Traffic Engineering Over MPLS*. D. Awduche, J. Malcolm, J. Agogbua, M. O'Dell, J. McManus. — 1999, September.
4. *RFC 5543: BGP Traffic Engineering Attribute* / H. Ould-Brahim, D. Fedyk, Y. Rekhter. — 2009, May.
5. *Olifer V. G. Komp'juternye seti. Principy, tehnologii, protokoly* / V. G. Olifer, N. A. Olifer. — 4-e izd. — SPb., Piter, 2010. — 943 s.
6. *Velihov A. V. Komp'juternye seti : ucheb. posobie* / A. V. Velihov, K. S. Strochnikov, B. K. Leont'ev. — M. : Novyj izdat. dom, 2005. — 304 s.
7. *Berkman L. N. Povyshenie pokazatelej kachestva sistem upravlenija geterogennymi setjami [Doklad]* / Berkman Ljubov' Naumovna // Mezhdunarodnyj kongress "Doverie i bezopasnost" v informacionnom obshhestve", 2004.
8. *Lemeshko A. V. Povyshenie masshtabiruemosti upravlenija trafikom i obespechenija kachestva obsluzhivaniya s ispol'zovaniem overlejnyh setej* / A. V. Lemeshko, Ahmad M. Hajlan // Problemy telekommunikacij. — 2010. — № 1 (1). — S. 35–44.
9. *Mnogourovnevoe upravlenie trafikom v seti MPLS-TE DiffServ na osnove koordinacionnogo principa prognozirovaniya vzaimodejstvij* / A. V. Lemeshko, O. A. Drobot, Ju. N. Dobryshkin // Problemy telekommunikacij. — 2011. — № 1 (3). — S. 11–27.
10. *Lemeshko A. V. Model' mnogoputevoj QoS-marshrutizacii v mul'tiservisnoj telekommunikacionnoj seti* / A. V. Lemeshko, O. A. Drobot // Radiotekhnika: Vseukr. mezhd. nauch.-tehn. sb. — 2006. — Vyp. 144. — S. 16–22.
11. *Muranov O. S. Udoskonalennja mehanizmu zgladzhuvannja paketnogo trafiku typu "vidro tokeniv"* / O. S. Muranov // Problemy informatyzacii ta upravlinnja : zb. nauk. pr. — K. : NAU, 2009. — № 2 (26). — S. 125–130.
12. *Mehanizmy keruvannja resursamy paketnyh mrezh : tezy nauk.-prakt. konf. "Zahyst v informacijno-komunikacijnyh systemah"*, (Kyj'v, 24–25 travnja 2007 r.) / M-vo osvity i nauky Ukraїny, Nacional'nyj aviacijnyj universytet [ta in.]. — K. : NAU, 2007. — S. 25–26.
13. *RFC 1349: Type of Service in the Internet Protocol Suite* / P. Almquist. — 1992, July.
14. *RFC 2474: Definition of the Differentiated Services Field (DS Field) in the IPv4 and IPv6 Headers* / K. Nichols, S. Blake, F. Baker, D. Black, 1998, December.
15. *RFC 2205: Resource ReSerVation Protocol (RSVP) – Version 1 Functional Specification* / R. Braden, Ed., L. Zhang, S. Berson, S. Herzog, S. Jamin. — 1997, September.
16. *RFC 2858: Multiprotocol Extensions for BGP-4* / T. Bates, Y. Rekhter, R. Chandra, D. Katz. — 2000, June.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

АКТУАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ*

Монографію Г. І. Михайліченко "Інноваційний розвиток туризму" присвячено проблемам реформування підприємств туристичного сектора нашої країни, його впливу на національну економіку та внеску у підтримання конкурентного статусу на міжнародному ринку завдяки імплементації інновацій, дослідженню методологічних основ інноватики як рушійної сили зміни управлінських парадигм.

Потреба у формуванні наукових, методологічних та праксеологічних основ інноватики туризму обумовлена процесами реструктуризації світового ринку, зменшенням платоспроможності туристичного попиту, міжнародною конкуренцією та зміною технологій туроперейтингу, які передбачають пошук шляхів подолання управлінської та економічної кризи завдяки розробленню і запровадженню різних видів новацій.

Економічний розвиток туристичної системи базується на основі накопичення нових знань, інтелектуальних ресурсів виробництва, продажу товарів та послуг, компетентнісній організації про-

цесів обслуговування туристів, високотехнологічній інформаційно насиченій платформі.

Процеси трансформації туристичного підприємництва з використанням інноваційних технологій збагачують теорію й праксеологічний зміст науки "туризмологія", доповнюють її новими парадигмами, побудованими на основі синергії інноваційних процесів у технологічних ланцюгах створення вартості турпродукту, методами оцінки результативності запровадження новацій, повноти використання потенціалу організацій та туристичних ресурсів дестинацій, регіонів, країн активного туризму.

В умовах глобалізаційних процесів туристичний бізнес України швидко адаптується до змін світосистемних закономірностей. Автором окреслено низку проблем і диспропорцій щодо розвитку туристичної сфери нашої держави, рівня ефективності її туристичної політики, причин від'ємного сальдо туристичного балансу, що пов'язано з домінуванням представництв транснаціональних корпорацій, неорганізованих туристів у туристичних

* Михайліченко Г. І. Інноваційний розвиток туризму : монографія / Г. І. Михайліченко. — К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012. — 608 с. — ISBN 978-966-629-600-2.

потоків, асиметрію у відкритості й адмініструванні перетину кордонів, подекуди низькою якістю транспортної та готельної інфраструктури тощо.

Невідповідність заяв щодо пріоритетності розвитку туризму фактичному рівню фінансування та дисонанс у задекларованих і наявних позиціях відносно підтримки діяльності підприємств туристичної сфери дозволили сформулювати напрями дослідження.

Незважаючи на значні надбання у суміжних галузях, інших сферах національної економіки, донині не визначено наукові концептуальні засади управління інноваційним розвитком туристичних підприємств, не конкретизовано його механізм та функції, а такі складові, як формування інституційного устрою й визначення системно-логічних моделей синергії технологічних процесів підприємств сфери туризму не досліджено взагалі. З огляду на це сформульовано актуальні завдання дослідження.

Монографія складається з п'яти розділів належного наукового рівня. Структура праці є класичною для наукових робіт. Усі розділи, підрозділи у своїй сукупності являють цілісну, логічно пов'язану картину дослідження теорії, методології, імперативів та механізмів інноваційного розвитку сфери туризму.

У першому розділі "Теоретичні засади інноваційного розвитку туризму" за результатами аналізу економічної сутності інноваційного розвитку досліджено базові теоретичні положення інноватики туризму, на-

ведено класифікацію інновацій на прикладі туристичного сектора підприємництва, представлено об'єкти інноваційної діяльності тощо.

Панорама досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених доволі широка, вона охоплює як історичний екскурс розвитку інноваційних теорій, еволюцію вчень про інновації та методологічні основи інноваційних процесів, так і глобальні тенденції й закономірності економічної динаміки [с. 18–25], відтворювальну-функціональну роль інновацій [с. 44–46], технології інноваційної діяльності й прийняття відповідних рішень [с. 71–80]; механізми регулювання інноваційного розвитку, проблеми побудови національної інноваційної системи країни та її інфраструктури [с. 52–65], обґрунтування теоретичних засад формування інноваційного туристичного продукту [с. 82–98] тощо.

Цікавими є авторські узагальнення теоретичних підходів до визначення сутності економічних категорій: "інноваційний розвиток туризму", "інновації в туризмі" та їх видова класифікація, "інноваційний процес", "об'єкти інноваційних перетворень", які дали змогу сформулювати понятійний апарат інноватики туризму, упорядкувати висновки щодо можливості застосування теорій інновацій у їх праксеологічній реалізації [с. 29–43], етимологію інноваційного туристичного продукту в процесі трансформації попиту на послуги й перетворення їх на продукцію масового ринку.

У другому розділі монографії "Методологічні основи інноватики туризму" детально проаналізовано методологічні основи інноватики через призму вивчення ринкових факторів, структурний аналіз ринку, чинників фінансового забезпечення, інституційного та державного регулювання.

Дослідження сучасних тенденцій і трендів, інноваційних змін у розвитку світового туризму, структурний аналіз національного туристичного ринку дозволили сформулювати висновки щодо трансверсальної природи туризму та створення нової індустрії подорожей, яка за економічним змістом та охопленням є мультигалузевим комплексом [с. 107–110; с. 133–147]. Більшу частину монографії присвячено визначенню імперативів інноваційної модернізації та потенціалу туристичних підприємств, методології оцінки результативності інноваційних перетворень, формування інноваційного поля, культури, інновіту туризмологічного знання.

На основі багатоаспектного аналізу у третьому розділі монографії "Імперативи інноваційної модернізації туризму" визначено основні напрями інституційного забезпечення та підтримки розвитку туризму шляхом виокремлення інноваційної туристичної інфраструктури, формування інноваційної туристичної системи поширення нових знань [с. 186], використання глобального інструментарію у системі міжнародних вимірювань із широким переліком оцінкових показників [с. 189–212], які характеризують: стан інноваційних

перетворень в економіці нашої держави, позиціонують економічний потенціал, свободу економічних реформ; рівень знань та оцінку людського капіталу; стан і ресурсний потенціал змін, рейтинг глобальної конкурентоспроможності туристичної сфери й моніторинг позиції інноваційної системи України на світовому ринку.

Доведено, що центром інноваційної економіки є знання, компетенції, кваліфікації фахівців, спроможних на інноваційні перетворення, що стало об'єктом інновіту в системі формування науки туризмології [с. 227–287]. Усвідомлення змісту й структури туризмології дало змогу ідентифікувати об'єкти інновіту як процесу "оснащення" людей знаннями, бажаннями, можливостями щодо переваг творчої поведінки; довести, що потенціал нових знань та компетенцій здатний примножити капітал і виступати мультиплікатором у процесах виробництва й обслуговування; обумовити необхідність розбудови туризмологічного знання через розвиток системи туристичної освіти.

Дослідженню синергетики інтегрованого впливу туристичних корпорацій як інноваційних утворень господарюючих суб'єктів туристичного бізнесу в умовах глобалізації, формуванню інноваційних кластерів присвячено окремий підрозділ монографії [с. 290–330]. Переваги та новизна авторської інтерпретації кластерного підходу полягають у тому, що крім класичних підходів до інтеграції, ефективними для синергії виявилися інно-

вації (особливо процесні), які є інтегруючим інструментом в єдиному металогістичному ланцюзі та мають спеціальну форму інноваційного кластера [с. 304].

У четвертому розділі "Потенціал інноваційного розвитку туристичних підприємств" визначено й реалізовано завдання повномасштабної оцінки та використання як наявного (реалізованого чи нереалізованого) інноваційного потенціалу підприємства, так і потенціалу розвитку туристичних підприємств, які здійснюють пошук ресурсів і резервів, здатних задовольнити амбітні плани інноваційного зростання. Зазначений інструментарій дав змогу обґрунтувати нову категорію – "інноваційний потенціал туризму" [с. 362], що розглядається на різних рівнях його реалізації: на мега-, мета-, регіональному рівні та на мікрорівні підприємства чи групи підприємств. Методологічно модель оцінювання інноваційного потенціалу туризму на різних рівнях його реалізації доповнено розгалуженою системою оцінних показників [с. 363–371].

Актуальному питанню оцінювання туристичного потенціалу територій, удосконаленню методики здійснення аналізу такого виду ресурсу виробництва присвячено підрозділ монографії, в якому існуючий методологічний інструментарій доповнено гравітаційними моделями визначення туристичної активності споживачів, експертної прогнозування оцінки й аналітичного огляду динаміки усталеного розвитку дестинацій, цінності туристичних ресурсів, їх

унікальності, ступеня "інноваційної зрілості" підприємства тощо [с. 372–377].

Оригінальність представленої методики полягає у формалізації та інтеграції оцінки потенціалу підприємства з можливостями досягнення максимального результату від його реалізації та з урахуванням таких показників, як дієвість і цінність туристичного, інтелектуального, репутаційного, клієнтського та комунікативного потенціалу організацій [с. 413–419].

Гнучкою формою інтеграційної взаємодії в управлінні інноваційними процесами, поширення знань, досвіду, технологічних секретів у туризмі стали корпоративні структури як головні модератори управлінських змін, що детально досліджено у п'ятому розділі "Управління інноваційними процесами туристичних підприємств". Нині ТНК перетворилися в "інкубатори" технологічних нововведень, які розробляють власні інноваційні програми, інвестують кошти у створення інтелектуального товару і пропонують його на світовому ринку. Зважаючи на актуальність цієї взаємодії, проаналізовано форми консолідації та інтеграції туристичних підприємств [с. 437–450], переваги їх співпраці, стратегічних альянсів, приклади найвдаліших практик реалізації інноваційних змін [с. 453–466]. За результатами аналізу обґрунтовано моделі синергетичного зростання як ефекту кооперативної взаємодії при передачі інновацій у межах інтегрованих утворень підприємств туристичної індустрії [с. 467–470].

Окремим напрямом зміни світосистемних закономірностей є масштабна автоматизація та інтернетизація інформаційного простору. Географічна віддаленість, міжнародний характер бізнесу, активна позиція низки комунікаційних компаній щодо освоєння туристичного простору, синхронізація процесів обслуговування, забезпечення проактивної комунікації з клієнтами дозволили визначити віртуальний сектор подорожей, підкріплений здобутками інтернет-індустрії, що забезпечують функціонування мережевого інформаційного простору, особливо в туристичному посередництві з продажу пакетних пропозицій. Цій проблематиці присвячено підрозділ 5.2. [с. 470–492], в якому сформульовано загальні тенденції віртуалізації туристичного ринку, формування нових типів суб'єктів бізнесу: процесінгових компаній, он-лайн турагентств, тур-консультантів, а також розкрито високий рівень комунікативної та інтерактивної волатильності туристичного попиту [с. 490–493].

Дослідження логічно резюмоване системою багатокритеріальної оцінки результативності впровадження інновацій у туризмі з удосконаленням методики визначення економічного внеску туризму за рахунок обчислення економічних мультиплікаторів інновацій та стійкого зростання компанії [с. 493–494]; вимірювання макроекономічних надмультиплікативних доходів

туристичного сектора, сформованих у результаті інноваційного розвитку суб'єктів туристичного бізнесу, інтеграційної взаємодії, яка в сукупності утворює компліментарні активи туризму [с. 495–505]; розрахунку синергетичного ефекту від застосування маркетингових інновацій кластером (чи макродестинацією) з урахуванням індексу туристичної конкурентоспроможності та коефіцієнту ефективності інноваційної діяльності як основної рушійної сили економічного зростання.

Водночас, у праці доречно було б більше уваги приділити особливостям інноваційного розвитку туристичної системи взагалі, її державному регулюванню та дієвості адміністрування з боку уряду; а також дослідницькому інструментарію туризмології як нового наукового напрямку.

Потрібно відзначити, що монографія Г.І. Михайліченко є актуальним і комплексним науковим дослідженням, відрізняється глибиною висунутих теоретичних положень та конструктивними прикладними рекомендаціями, вона стане у нагоді науковцям, викладачам, аспірантам, студентам, а також читачам, які вивчають теорії інноваційного розвитку.

*Кузьмін О. Є.
д. е. н., професор, директор
Інституту економіки
і менеджменту
Національного університету
"Львівська політехніка"*